

HÉT HÁRS

Evangélikus folyóirat teológiáról, kultúráról, közösségről
XV. évfolyam 2. szám

2016. pünkösd

SZERZŐINK

B. Gáspár Judit	pszichoanalitikus
Boór János	tudományfilozófus
Donáth László	evangélikus lelkész
Erős Ferenc	szociálpszichológus
Gerlóczy Ferenc	újságíró
Marsovszky Magdolna	kultúrakutató
Nayanika Mookherjee	szociálanropológus
Pamer Nóra (1924–2011)	régész, építészettörténész
Pfitzner Rudolf (1930–2016)	pszichológus, pszichonalitikus
Riskó Ágnes	onkopszichológus
Paul Tillich (1886–1965)	evangélikus teológus
Hayk Toroyan	egyetemi hallgató
Valachi Anna	irodalomtörténész

Donáth László

Az abszurd biznisz

Iványi Gábornak ajánlom ez trást, aznap, mikor átvesszi a 30 éve megjelenő Egyházforum folyóirat kitüntetését, a „Bátorság az egyházért” emléklepletet.

Több mint egy éve tart az uszítás. A hivatalos, minden eszközt felhasználó gyűlöletkeltés. Mintha egy másik országban élnék. Bornemisza, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey nyelvét használva egy szűk csoport rövid távú hatalmi érdekeiért arra tanítja a pórt, hogy utálja a másikat, a nyelve, a nemzetisége, a vallása miatt. Vesse meg és tartsa magát távol tőle, mert menekült: nem tud és nem akar tovább ott élni, ahová született. A mai magyar gyűlöletkampány kitalálói és munkálói tudják, hogyan kell csinálni. Tudják szakmailag, használva a lélektannak és a szociálpszichológiának, a reklámnak, a bulvárnak s akár sportnak vagy a vallási indulatnak az ember személyiségét babonázni képes eszközeit és lehetőségeit. Tudják azért is, mert a 20. század európai történelmének legrettenetesebb műve, a totális diktatúra két részben egyidejű megvalósulása közismertnek mondható. Nem arról van szó, hogy a kormányzat fasisztoid propagandáját csinálók nem tudják, hogy mit cselekszenek. Épp ellenkezőleg, tudják, s épp azért teszik.

Az első századokban a Római Birodalomban ezt mondták: a keresztények az emberiség ellenségei, ezért kell tűzzel-vassal irtani őket. S pusztultak is ezrével. Mocskosabbak a káini indulatokat ma használók, akkor is, ha a gazdag és jólétben pöffeszkedő Északon élnék, s profitjuk érdekében legalább életük teljében fenn akarják tartani e könyörtelen kizsákmányolást, akkor is, ha

kisebb-nagyobb diktatúrák urai, akik önnön semmi voltakat feledtetendő, mindent semmivé próbálnak tenni maguk körül, s akkor is, ha közönséges terroristák, ideológiátlan kéjből ölők.

A gyűlöletnek nincs szüksége érvekre. Mikképp a szerelemnek sem. Aki gyűlöl, gyűlöl nem arra vágyik, hogy megértsék, csak arra, hogy kiélje magát. A lélek öncélú torzulása ez. Betegség, genetikus adottság, kisgyermekkorai szocializáció, sors? Az ördög tudja. Bár nehezen hihető, hogy bárki gyűlöletre született volna. Még Shakespeare is így mondja ki III. Richárddal: „Úgy döntöttem, hogy gazember leszek...”

Az irgalom alkonya bizony status confessionis. A gyűlöletkeltés mai nagymesterei nem írnak könyvet, még brosúrát sem. Törvényeket módosítanak, szögesdrótot emelnek, s a polgárok töméntelen szorongásának medret teremtve, létjogosultságuk szükségszerű és megkérdőjelezhetetlen okát és célját gyűlölködésre bátorításban mutatják fel.

Minden politika vége ez. Nincs többé helye és feladata a felnőtt és szabad emberek közös gondolkodásának, kritikájának és vitáinak. Mindent eluralg a félelem. Nem a természettől és nem az Istentől, hanem árnyaktól. Egy velejéig romlott hatalom furcsa tréfája ez. Szándékában és struktúrájában a középkori boszorkányüldözések, a hugenottáktól a 17. századi magyar ellenreformáció gyilkos tettéig, sőt az eltelt 200 év megannyi antijudaista és antiszemita hecc-kampányáig fellelhetők a párhuzamok.

Erős Ferenc szociálpszichológus méltán lobbantja hazai kollégái szemére Pfitzner Rudolf emlékére írt cikke végén: mintha elillant volna az a társadalomformáló akarát és odaszánás a Ferenczi Sándor nevét viselő társaságból, amely az egykori tudós jellegzettsége volt. Pedig ma nincs súlyosabb tárgya e tudománynak magyar földön, ahol 70 évvel a soá, s a világháború után újra millió-

kat lehet gyűlöletre hergelni. De nemcsak a tudósokkal van baj. Hallgatnak a művészek is. Nemcsak a költők, de a színházi emberek, a képzőművészek és zenészek is. Két kezemen meg tudom számolni, hányan voltak azok, akik ország-világ előtt közhírré tették: ami ebben az országban a menekültek és az idegenek ellen folyik, az az ember elleni bűn. Nemcsak az idegen, elsősorban magunk ellen elkövetni hagyott bűnök.

Nem lenne ekkora a baj, ha még működne a nép különféle értékrendjét, világképét programmá és akarattá szervezni képes politikai osztály. Érdemi politikai erővel bíró párt e tekintetben nem tér el a magát jobbközépnek vélő kormánypárttól, a fasiszták elitje ugyanazt a nótát fújja, mint a szocialistáké. Sikerült uniformis nélkül ideológiailag rekonstruálni a hajdani kádári egypártrendszert: „Gyűlölj, magyar, és engedelmessédj! Féld a Fideszt, s gyűlöld az idegent, mint gyűlölték annak idején a nagyszüleid a zsidókat vagy a svábokat vagy a románokat, a

proletárokat vagy a nagybirtokosokat és a kulákokat, a különböző nagyságú magántulajdonnal rendelkezőket, és így tovább. Ez a nép valaha, nem is oly régen, élen járt az öngyűlöletben, és évtizedeken át a legtöbb öngyilkos és alkoholista e földre született. Ez a magát időnként nemzeti, konzervatív és keresztény attribútumokkal elfogadhatóvá tenni próbáló csoport valójában semmifajta érték és eszme hiteles képviselőjére nem alkalmas. Középszerű hatalombirtoklók, akik a legnagyobb gátságot a mai magyar társadalom ellen követték el. Itt ma már nem álmodik senki. Egykedvű, letargikus emberek ezrei mozognak az utcákon, akik kölcsönösen betartják a kimondatlan szabályt: nem politizálnak. Csak arról nem beszélnek, ami mindenkit szorongat. Így aztán mindenki szorong. S nyilván ez is volt a cél. A hatalom dehumanizálása a társadalom elembertelenedéséhez vezet, minden egyes lény személyiségvesztéséhez. A hatalom bátran lemondhat a diktatúra külsődleges eszközeiről és

brutális megnyilvánulásairól. Enélkül is eléri célját, az össznemzeti elhülyülést, a kollektív céltalanságot s az állandósult szorongást.

Jó volt a nyáron Esterházyt, Zavadát, Nádist és Zoltán Gábor regényét, a metafizikailag brutális Orgiát olvasni. E kiváló magyar írók végre visszatáltak hozzánk, tehát önmagukhoz, és ezeroldalas monumentumok helyett kisregénybe rejtették e földi létre szóló bátorításukat.

De még jobb volt néhányszor az éjszaka sötétjében együtt ülni Iványi Gáborral. Euforikusan mesélte, most értette meg Jeremiás 32-t. E fejezetben parancsolja meg az ÚR az eszement zsarnok Cidkijjá jeruzsálemi király fogságában lévő prófétájának, hogy vegye meg unokatestvérétől annak Anátótban lévő földjét, miközben Nebukadneccar babilóniai király már körbevette és ostromolja a várost. Az unokatestvér jó üzletet csinált. Pénzre és nem földre volt szüksége az inséges háborús időkben, mert akár önszántából, akár erőszak miatt, de e földet, ahol birtoka van, el kell hagynia. Ez persze állt az összes számításba vehető vevőre: Jeruzsálemből Anátótba többé senki nem megy már vissza. De miért vette meg ezt a földet Jeremiás teljesen szabályszerűen, tanúk által aláírt adásvételi szerződés megkötése mellett, miközben fogságban volt, s maga sem adott volna az életéért egy dénárt sem?

Nem. Nem a föld kellett neki. Tudta, ő sem tér már vissza soha Anátótba. A pénzre sem volt szüksége. De a szerződésre igen. Az aláírt dokumentum jellé lett: „*Mert ezt mondja a Seregek Ura, Izráel Istene: Fognak még házat, szántóföldet és szőlőt venni ebben az országban!*” (Jer 32,15)

Izrael nemzeti gőgjétől és saját maga hatalmi megszállottságától ostobává lett Cidkijjá személy szerint felelős a jósiási reform, az ország társadalmi és morális meg-

újulásának semmivé tételéért, a 70 évig tartó babilóniai fogság előidézéséért, a királyság megszűnéséért. Utol is érte a végzete. De nemcsak őt s nemcsak a nép előkelőit, velük és miattuk szenvedett az „ám háárec”, a szegény pórnép is. Mily különös, nem azt mondja az írás, hogy az egykoriak utódai „fognak még házat, szántóföldet és szőlőt venni”, hanem azt mondja, hogy az országnak lesz majd jövője: eljön az az óra, amikor újra lesznek olyanok ezen a földön, akik házat vesznek és szőlőt ültetnek. Nem a nép, a föld örök. De ami igazán a mi lelkiismeretünket és felelősségünket piszkálja, az a Jeremiáshoz viszonyítottan 2600 éve múltta lett befejezett jövő. Hiszen azok az emberek, akik „abban az országban” ma házat, szántóföldet és szőlőt vesznek, azok azonosulnak hitükben, sorsukban, történelem- és élezzemléletükben azokkal, akikhez Jeremiás prédikált: „*Halljátok meg az ÚR igéjét mindnyájan...*” (Jer 29,20) És már tudják, nem Jeremiás a nép és a haza ellensége – neki csak az Örökkévalóval volt soha el nem nyugvó viaskodása –, nem is a babilóniaiak vagy bármely más külső támadó, aki az ország szuverenitása ellen tört, az igazi ellen, a mindent tönkretévő rossz. Hanem Cidkijjá, a kis gonosz zsarnok, aki nem Jeremiást gyűlölte, hanem a próféta létében és szavában felhangzó szabadságot, magát az Örökkévalót.

Ezért hát, ha az újabb gazságok felbőszítenek, vagy ellenkezőleg, levernek, jusson eszünkbe a költő és sora, s ki-ki vérmérséklete szerint csak mondja halkán magának vagy a másik bátorítására kiáltva hangosan: „ne hódolj és ne hódíts, / ne csatlakozz a hadhoz.”¹

¹ József Attila: Tudod, hogy nincs bocsánat

Orbán Ottó
A rómaiakhoz

Sérült társadalom sérült elitet produkál.
Ha a bosszús egék haragját hallom mennydörögni,
kinézek az ablakon, hogy lássam,
nem a hordó döng-e az aznapi szónok alatt?

Száz évet ugorni helyből? Szép elgondolás.
Kár, hogy valami mindig közbejön, például a nép;
bogárzik százfelé, bűdös kocsikban utazva seftel,
behajlított karral mutatja, mit hova.

Minden utópia fő baja az, hogy szembe süt;
a vezető jobbra-balra tekeri a kormányt, majd árokba fordul,
vagy görcsösen tartja a jól bevált irányt,
míg belevakul s a tömeg közé lövet.

Politikusnak alig marad több, mint a százalékás.
A dolgok többnyire önsúlyuk szerint mozdulnak arra, amerre.
Ritka, hogy emberkéz taszít egy jót a földgolyón,
és abból is ki tudja, mi lesz, miféle jövő?

Őrült hiheti csak, hogy májusban kinyílnak szóvirágaitok,
de őrült az is, aki sértődötten télnék gondol minden évszakot,
s nem számít meg akár még nektek is valamennyi esélyt.
Nevezzük bárhogy: az élet, a sors, az istenek,

egyszóval a végtelen kapacitású, por képében lebegő agyvelő
több lehetőséggel számol, mint amennyi koponyánk rakterébe fér,
s bár ő maga dermesztő közöny, a működése lázas újrakezdés –
kriptaajtón lép ki csillaga, búzlik és ragyog.

Paul Tillich

A vallás üzenete¹

Ha korunkban a vallásnak nem volna üzenete számunkra, akkor egyáltalán nem volna meghallgatásra méltó üzenete. És ha a vallásnak csak olyan üzenete volna, mint bárkinnek – bármely újságnak, bármely rádiónak, bármely előadónak –, ha a vallás egyszerűen követné a közvélemény főirányát, akkor egyáltalán nem volna meghallgatásra méltó üzenete. Ha a vallás mindössze kicsit több lelkesedéssel, kicsit több bizonyossággal, kicsit több méltósággal töltene fel valamit, amire vele vagy nélküle úgyszor kerülne, akkor a vallásnak semmiféle jelentősége nem volna sem a jelenlegi helyzetben, sem semmilyen más helyzetben. Ha a vallás többé nem lenne a spirituális kard, amely áthatol minden emberi lelkesedésen, bizonyosságon és méltóságon, amely megítéli, átalakítja őket és túllép rajtuk, akkor a vallást elnyelné a civilizáció általános folyamata, és hamar eltűnne, mint értelmetlen zavaró tényező.

A vallás gyakran pusztán felületes megszentelése volt valamilyen helyzetnek vagy cselekedetnek, amelyet ez a megszentelés sem meg nem ítél, sem át nem alakított. Megszentelte a feudális rendet meg saját részvételét benne, de nem lépett túl rajta. Megszentelte a nacionalizmust, de nem alakította át. Megszentelte a demokráciát, de nem ítélte meg. Megszentelte a háborút meg a háború fegyvereit, de nem fordította saját szellemi fegyvereit a háború ellen. Meg-

szentelte a békét meg a béke biztonságát, de nem háborgatta ezt a biztonságot saját szellemi erejével. Megszentelte a család és tulajdon polgári eszményét, de nem ítélkezett róla, megszentelte az ember ember által való kizsákmányolásának rendszereit, de nem lépett túl rajtuk; épp ellenkezőleg: a saját hasznára fordította őket.

Ezért a vallásnak korunk emberéhez intézett első üzenetével a vallás ellen kell szót emelnie. Ahogy a hajdani zsidó próféták felemelték szavukat nemzeti vallásuk papi, királyi és hamis prófétai őrzői ellen, mindazok ellen, akik megszentelték a torz intézményeket meg a torz politikát, de nem mondtak ítéletet róluk. Így kell ma nekünk is szót emelnünk saját vallási intézményeink és politikánk ellen. Vajon a vallás ebben az országban, a történelemnek ebben a pillanatában egyszerűen sodródik az eseményekkel, akárcsak a közvélemény, megy, amerre a közvélemény-formálók terelni akarják? Vajon a vallás, miután megszentelte az önelégült és önző rajongást a békéért, megszenteli a háború mámorát is? Vajon a mi helyzetünkben a vallás túllép rajtunk, vagy sem?

A vallásnak csak akkor lehet üzenete korunk emberéhez, ha ez az üzenet túllép a jelenen, tehát az ítélet és átalakítás üzenetével lesz. Különbözik a vallás csak hozzájárul ahhoz, amit már úgyszor elfogadtak, behódol a közvéleménynek, amely néha éppolyan zsarnoki és félelmetes, mint bármelyik személyes zsarnok. De ha vallásunk képes mindezen túllépni, vajon merre kell tartania?

Az emberi lét értelme két vonallal ábrázolható: egy függőlegessel és egy vízszintes-sel, az első az örök értelem felé mutat, a második az örök értelem időbeli megvalósítása felé. Minden vallásban szükségszerűen megvan mindkettő, bár a különböző vallások hol az egyikre, hol a másikra fektetnek nagyobb hangsúlyt. A minden vallásban jelenvaló misztikus elemet szimbolizálja a függő-

¹ Az írás eredetileg 1948-ban jelent meg a szerző *A protestáns korszak* című kötetében. A fordítás az 1957-es kiadás alapján készült. Paul Tillich: *The Protestant Era*. Chicago, The University of Chicago Press, 1957. 185–191.

leges vonal; az ugyancsak minden vallásban jelenlévő aktív elemet a vízszintes vonal. Ha a vallás a jelenen túlmutató, ítélkező, átformáló üzenettel akar korunk emberéhez fordulni, egyik irányt sem hagyhatja figyelmen kívül, sem a függőleget, sem a vízszintest, amelyek kölcsönösen függenek egymástól.

Az első vonal, a függőleges, az „annak ellenére” magatartást szimbolizálja, és azt mutatja meg, amit „vallásos fenntartásnak” nevezhetünk. A második, a vízszintes, az „azért, mert” magatartást szimbolizálja, és azt mutatja meg, amit „vallásos kötelezettségnek” nevezhetünk. A vallásnak mindkét téren fontos mondanivalója van a jelenlegi helyzetről.

II

A történelem az a terület, ahol az ember szabadon *meghatározza magát*. És egyúttal az a terület is, ahol az embert szabad akarata ellenében a sors *határozza meg*. A sors, amely gyakran épp szabadsága teremtményeit fordítja ellene; ahogy például jelenleg az általa alkotott technika fordul ellene ellenállhatatlan erővel. Vannak a történelemben korszakok, amikor a szabadság eleme van túlsúlyban, és vannak korszakok, amikor a sors és a kényszer uralkodik. Napjainkban a helyzet az utóbbi. Abban a pillanatban, amikor (minden ország uralkodó osztályainak készséges közreműködésével) megszilárdult a diktátorok hatalma, és megtörtént a döntő lépés az élet liberális rendszerének katasztrófális önpusztításában, kezdetét vette a kényszer uralmának korszaka.

Az ilyen korszakban, amikor az egyéni sors már nem számít, amikor az emberi élet értéke éppolyan csekély, mint háromszáz évvel ezelőtt az önpusztító vallásháborúban, az ilyen korszakban, amikor gyakorlatilag a világ minden országában olyan általános a bizonytalanság, mint az emberi fejlődés legkezdetlegesebb fokain, és amelyben emberek millióinak céltalanságérzete egyre növekvő társadalmi és személyes tébolyt eredményez, az ilyen korszakban, amikor a tragédia törvénye szerint a rosszat erősíti minden kísérlet a jó erősítésére (amint ezt az angolszász országok háborúellenes küzdelme vagy a parancsuralmi rendszerek nacionalizmusa esetében tapasztaltuk) – az ilyen korszakban elhalványul a vízszintes vonal jelentősége, annak a jelentősége, hogy mit tehetünk, mit kell tennünk, mert mindenki úgy érzi, bármit teszünk, bármilyen jót, közvetlenül vagy közvetetten a történelmi végzetet szolgáljuk vele, amely most pusztító oldalát mutatja, építő erejét pedig elrejtje előlünk.

De ha napjaink katasztrófáiban jobban megmutatkoznának az alkotás lehetőségei, akkor sem befolyásolnák a katasztrófák ál-

dozatainak mindennapi életét, törekvésüket a boldogságra, vágyukat az értelmes életre és kiteljesedésre. Napjaink emberét képessé kell tenni arra, hogy azt mondja, „annak ellenére”, meg kell tanítani, hogy ráleljen magában a vallási fenntartásra, amely nem hódol be a történelem tragédiájának. Nem könnyű rátalálni, de feltétlenül szükséges, ha nem akarjuk, hogy mindent eluraljon a cinizmus és kétségbeesés, amely most a tömeget az agitátorok kezére adja, az erőseket a hősiesség önpusztítás magasztalására készíti, a gyengékkel pedig elfeledtetni az élet értelmét, és öngyilkosságba kergeti őket.

Az emberi lélek nem maradhat fenn a függőleges vonal, valami örök értelem tudata nélkül, nevezze azt bárhogy a mitológia vagy a teológia. Ha napjaink embere többé nem képes azt mondani, „annak ellenére”, akkor nem tud ellenállni a pusztításnak, melyet a történelmi katasztrófa véghezvisz a tudatában. Ha már nem érti a zsoltárfő szavait, hogy a test és élet meg a föld és ég elvesztése nem foszthatja meg őt élete végső értelmétől – ha már nem érzi, mit ért azon a költő, hogy minden futásunk, minden vágyunk örök megnyugvás a mindenható Istenben –, ha mindezt különösnek és valószínűtlennek találja, akkor már elveszítette a képességet, hogy cinizmus és kétségbeesés nélkül nézzen szembe a valósággal.

De vajon az egyházak és a vallási csoportok felkészültek arra, hogy korunk emberéhez a függőleges vonal üzenetével, az „annak ellenére” vallási fenntartásának üzenetével forduljanak? Vagy végképp megfeledtek a függőleges vonalról? Ennek az országnak a vallási életét látva esetleg feltelezhethetnénk, hogy így van, hogy már semmi sem mutat a vallási fenntartásra, csak az erkölcsi igény, a humanitárius tevékenység és a politikai partizánkodás maradt. Bárhogy legyen – és kétségtelenül nem ilyen egyértelmű a helyzet –, a vallás ma is azt kívánja az embertől, hogy ne csak a történe-

lemben legyen, hanem a történelem fölött is. És mivel ez az igény valóságos, és a vallás korunk emberéhez intézett első számú üzenetét jelenti, gyökeres változást idézhet elő vallási életünk módszereiben és intézményeiben. Minél előbb sor kerül erre, annál jobb. A mi történelmi tragédiáknak ez az ország még csak előkészületi fázisában van. Maradt még ideje. A vízszintes vonal sokat őriz még fényéből, vonzerejéből. A vallásos fenntartás keresése még nem elég erős ahhoz, hogy átalakítsa vallásos tudatunkat.

De a vallási vezetőknek tudniuk kell, mi jön, és fel kell készülniük rá. *A szokott kérdésre, „Mit tegyünk?”, szokatlan kérdéssel kell válaszolni: „Honnan kaphatunk?”* Az embereknek újra be kell látniuk, hogy nem sokat tud tenni, aki nem kapott eleget. A vallás elsősorban ajándékért kinyújtott kéz, másodsorban ajándékosztó kéz. Ha nem a vallásos fenntartás alapján cselekszünk, ha nem hordozunk magunkban valamit, ami örök, nem tehetünk eleget vallásos kötelezettségünknek, hogy átförmáljuk azt, ami időleges.

III

Természetesen nem érhetjük be a vallásos fenntartás képviselőivel. A függőleges vonalnak dinamikussá és valóságossá válnia kell a vízszintes vonalon; az „annak ellenére” magatartásnak az „azért, mert” magatartás hajtóerejévé kell lennie. Mi a vallás üzenete a ma emberének ebben a tekintetben? Üzennie kell valamit egyáltalán? Vagy a mai amerikai magatartás hihetetlen aktivizmusa elégséges garanciát jelent a vallásos kötelezettség teljesítésére? Az eddig elmondottak fényében nyilvánvaló a válasz: nem. Az aktivizmus mint olyan nem győzheti le a tragédia törvényét, különösen ha eszképpista jellegű, vagyis a céltalanság és üresség érzetétől próbál menekülni az örökkévalósággal szembe-sülve. Márpedig az amerikai vallásos és világi élet éles szemű megfigyelőjének figyelmét

nem kerülheti el, hogy minden humanitárius és politikai tevékenységükben ott rejlik a menekülés saját énjük elől. A vízszintes vonal kiüresedik és eltorzul, ha nem egyesítik folyamatosan a függőlegessel. Ez a történelem iránti vallásos kötelezettség tekintetében kétféleképpen nyilvánul meg: az egyik a rövidlátó opportunizmus, a másik az önáltató utópiák kergetése. A vallásnak mindkét magatartás ellen fel kell emelnie szavát korunk embere előtt. A jelenlegi helyzet bőségesen szorgál példával mindkét szemléletre.

Kezdjük egy közelmúltbeli példával arra, amit én „opportunizmusnak” neveztem. A demokratikus országok uralkodó osztályainak opportunizmusával, amely lehetővé tette a diktátorok felemelkedését, hatalmon tartotta őket, és áldozatul vetette nekik először saját hazájuk demokratikus kisebbségét, aztán egyik országot a másik után, többek között a küszködő spanyol demokráciát. Ezt ma mindenki tudja, és iszonyúan felkavaró volt azt hallani az angol Norman Angeltől, hogy ebben az órában, amikor hozzánk szól, honfitársainak azért kell gyermekeik tetemét kiásniuk londoni házuk romjai alól, mert egy évvel korábban egyáltalán nem érdekelte őket a kínai gyerekek romok alá temetett holtteste. A vallásos kö-

telezettség elengedhetetlen része, hogy gyakorlatban is elismerjük minden ember egységét, amit a keleti bölcsesség úgy fejez ki, hogy a másik te vagy.

De mondanivalóm lényege – és azt hiszem, a vallás jelenlegi kötelessége ebben az országban –, hogy Amerikának, ha felelősséget érez a jelenlegi világháborúért, teljes egészében vállalnia kell ezt a felelősséget, és átlátni, hogy ez mit jelent. Nem azt jelenti, hogy megvédi Amerikát a diktátoroktól, nem azt, hogy legyőzi Hitlert, nem azt, hogy másodszor is győzelmet aratnak Németország fölött: azt jelenti, hogy osztoznak a felelősségben Európa, következőképp az egész világ jövőjéért. Akármilyen történik a háború utolsó éveiben, minden győzelem Európa fizikai és morális romjain születik. Cinikus opportunizmus lenne, ha Amerika azzal gyarapítaná ezeket a romokat, hogy nem hajlandó és nem képes valami gyökeresen újat fölépíteni rajtuk. Ha ez az ország nem lát túl a győzelem napján, az a nap minden emberi érték és nemes cél újabb kudarcának születésnapjává lesz.

A vallás üzenetének e nemzet számára és mindenki számára, aki együtt harcolt vele, annak a súlyos kérdésnek kell lennie: hajlandó vagy-e, képes vagy-e vállalni az előtted álló feladat teljes súlyát. Ha nem, bele se fogj; ne hagyd, hogy a kényelmes utopianizmus ikertestvére, a kényelmes opportunizmus vezéreljen. Légy úrrá mindkettőn, mielőtt cselekednél. Különben ennek az országnak a tettei tovább pusztítják Európát, és végül önpusztításhoz vezetnek. A vallás képes felülkerekedni az opportunizmuson, mert képes felülkerekedni az utopianizmuson.

Ebben az országban, mint az első világháború után a legtöbb országban, még az opportunizmusnál is jobban hódít az utopianizmus.

1917 keresztes háborús jelszavai, az 1920-as évek haladó szelleme, a legutóbbi évtizedek humanizmusa és pacifizmusa nyugtalanítóan sok illúziót dédelgetett és tett semmivé. A vallás talán megakadályozhatta volna ezt a sok illúziót és csalódást az emberi természetet és a történelem természetét illetően. Csakhogy maga a vallás is belevesztett az illúziókba.

Szinte megfeledkezett a vallásos fenntartásról, a függőleges vonalról, és minden erejét a vallásos kötelezettségre, kizárólag a vízszintes vonalra fordította. Megszentelte a progresszivistá utopianizmust ahelyett, hogy ítéletet mondott volna róla, és túllépett volna rajta. Most eljött az idő, amikor az emberek megvetik majd a vallást, ha nincs más üzenete számukra, mint az ember és történelem nagyságának és magasztosságának dicsérete és istenítese. Ideológiának vagy hazugságnak fogják minősíteni, s átadják magukat a cinizmusnak és kétségbeesésnek. A fiatalabb nemzedék népes csoportja máris így gondolkodik, és ez a vallást meg a civilizációt fenyegető legnagyobb veszély.

A vallásnak olyasmit kell tanítania az ifjúságnak, amit sehol másutt nem hall: hogy teljes komolysággal és tökéletes odaadással szentelje magát egy olyan célnak, amely maga töredékes és bizonytalan. Ilyen töredékes és bizonytalan minden, amit a történelemben teszünk; minden alá van vetve a történelmi tragédia törvényének. De a vallás, bár tudja ezt, nem zárkózik el a történelemtől; a vallás, bár beszél minden emberi igazság és jóság tragikus végzetéről, határtalan odaadással szolgálja a jót és igazat. Ez az üzenet nem egyszerű, de nem is illuzórikus. Realista, de nem pesszimista. Tisztánlátó, de nem elkeseredett. Szakít az utopianizmussal, de nem szakít a reménnyel. A remény az utopianizmus ellentéte. Az utopianizmussal le kell számolni. De a

remény nem hal meg soha, mert nem más, mint a merész „annak ellenére” alkalmazása a történelmi cselekvés tragédiájára. A remény egyesíti a függőleges és vízszintes vonalat, a vallásos fenntartást és a vallásos kötelezettséget. Ezért a vallás végső üzenete korunk emberének nem lehet más, mint a remény szava.

Nem szolgállok konkrét javaslatokkal a vallás nevében követendő politikai cselekvésre. Az lehetetlen, meg sem szabad próbálni. A vallás, mint olyan, nem mondhatja meg, vajon egy adott ország háborúba szálljon-e, a vallás, mint olyan, nem javasolhat háborús célokat vagy társadalmi reformokat. A vallás csak az ilyen döntések alapjául szolgálhat, és kell is szolgálnia; megadhatja, és meg is kell adnia az ilyen döntések végső kritériumait. A vallás korunk emberének nem a politikusok vagy közigazdászok szavával üzen, a vallási üzenet azoknak a szavával szól, akik tudnak valamit az emberről és a történelemről; akik tudják, milyen tragédiát és milyen reményt rejt az, ami időleges, mert tudják, mi az, ami örök...

(Fordította: Kada Júlia)

Baka István Háborús téli éjszaka

Ady Endre emlékének

I

Különös éjszaka ez, be különösen fénylik – ahogy rásüt a gyertya lángja – poharamban a vörösbort: összecsavart színházi függöny, – milyen színjáték kezdetére várva?

Különös éjszaka ez, kísértetesen
ragyog föl hirtelen az ablak jégvirága,
akárha áttetsző tenyér – nem látszik,
csak a ránca;

tenyerét az üvegnek
ki feszíti? ki készül
betörni hozzám? ki által lesznek
lesújtva vagy megáldva?

Különös éjszaka ez, didergek a holdnak
mindenen átható röntgenfényében állva,
áttetszik benne húsom, csontjaimnak
se látszik, csak az árnya,
de véremen megtörik, nem hatolhat
ereim pirosába,
állok eleven vérfaként, pirosló
ágaimat kitárva,
kapaszkodom piros gyökereimmel
a téli éjszakába,
állok meggörnyedvén az éjnek
fekete szelében – tündérfa, Isten-átka,
törzsemen már a kidöntetés jelével – milyen
szekerce sújtására várva?

Ver még a szívem,
patkók csattognak bennem, hóviharral
küszködik egy lovas.

Hová fut?

Milyen üzenet bízott reá?

Befúta az utat a hó, két oldalán
a fákon varjak – csontvázakra aggatott
kitüntetések.

Hová futhatnék? Ez a föld
fáiban is hősi halált halt, csak a csillagok
pislákolnak: felhők sírdombjain a gyertyák.
Didergek a mennyország
– közönyös hangyaboly – küszöbén, tücsök
a meséből.

Kinek kell már az énekem?
Alszik a hangya-Isten.

Befúta az utat a hó.

Boór János

In memoriam Pfitzner Rudolf¹

Pfitzner Rudolf okleveles pszichológus és pszichoanalitikus 2016. április 13-án, két nappal 86. születésnapja után családja körében, a München közelében fekvő ottobrunni házában befejezte földi pályafutását.

1930. április 11-én Szombathelyen látta meg a napvilágot egy felekezeti vegyes háterű értelmiségi házaspár harmadik, legkisebb gyermekeként. Katolikus elemi iskolai tanulmányai után a premontreiek gimnáziumába járt, ahol 1948-ban röviddel az államosítás előtt kitűnő eredménnyel érettségizett. A. J. Cronin *Réztábla a kapu alatt* című regényének hatására az orvosi-pszichiátriai hivatás mellett döntött, hogy testi-lelki bajaikban segítséget nyújthasson az embereknek. Rögtön fel is vették a budapesti tudományegyetem orvosi karára.

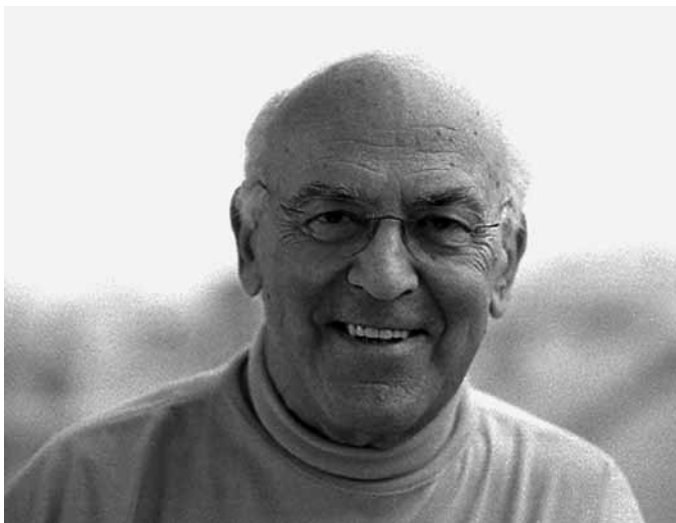
Az egyetemi pártszervezetnek hamarosan szemet szűrt Mindszenty József hercegprímás melletti kiállásával. Öt szemeszter elvégzése után 1951. január 23-án kommunistaellenes röpcédulák terjesztése miatt letartóztatták, majd államellenes összeesküvés vádjával 11 év fegyházbüntetésre ítélték. A váci börtönben raboskodva Kárpáti Kamillal, Kecskési Tollas Tiborral és Tóth Bálinttal együtt közreműködött a *Füveskert* című antológia összeállításában, majd később kiadásában is.

A magyar forradalom és szabadságharc kitörése után négy nappal, 1956. október 27-én szabadult a börtönből, feluta-

¹ Az írás megjelent a *Mérleg* című folyóirat honlapján: www.merleg-digest.eu/in-memoriam-pfitzner-rudolf/

zott Pestre, és nyomban csatlakozott a Práter utcai iskolai támaszpontról küzdő szabadságharcosokhoz. November 9-én a második szovjet támadás során e csoport kénytelen volt letenni a fegyvert. Szerencsére a Vörös Hadsereg katonái nem végezték ki, hanem futni hagyták őket. November végén sikerült Ausztriába menekülnie. Bécsben pszichológus hallgatóként folytatta egyetemi tanulmányait, miközben másfél évig a *Nemzetőr* című szabadságharcos lap munkatársaként dolgozott. Ezt követően a müncheni egyetemen tanult tovább. 1959-ben a bajor fővárosban feleségül vette Horváth Jolán gyógyszerész hallgatót. Házasságukból négy gyermek született, akiktől nyolc unokájuk származik.

1962-ben pszichológus diplomát, 1971-ben pszichoanalitikus szakképesítést szerzett. Docensként különböző egyetemi intézetekben dolgozott és oktatott, többek között a müncheni főegyházmegye „egyházi hivatások számára fenntartott tanácsadó szolgálatában” (Beratungsdienst für kirchliche Berufe), ahol Hermann Stenger CSsR munkatársa volt². Pszichoanalitikusként képző és szupervizori munkát folytatótt. Húsz német és számos magyar nyelvű tudományos publikáció fűződik a nevéhez. Nagy örömeire szolgált, amikor végre Magyarországra látogatható – politikai elítéltként csak igen későn –, sőt bekapcsolódhatott a magyar pszichológiai életbe is. A Magyar Pszichoanalitikai Egyesület aktív tagja volt. Egyéni sorsa miatt különös figyelmet szentelt a trauma lélektani elem-

zésének, e tevékenysége során Virág Teréz személyében kiváló kollégára és igaz barát-ra lelt. Döntő hatással volt rá Ferenczi Sándor életműve, az egyéni gyógyulás útját kereső, empatikus odafordulása a szenvedő emberhez. Siegmund Freud e sokáig kedvenc tanítványát választotta „pszichoanalitikus nagyapjának”. „Ars analiticáját” *Kalandozásaim Ferenczi nyomában, Egy „hazajáró” pszichoanalitikus gondolatai különböző témákhoz* című, Harmatta János előszavával megjelent könyvében fogalmazta meg.³

Emigránsként is hű maradt közéleti elkötelezettségéhez. Az 1956. október 16-án Szegeden megalakult Magyar Egyetemek és Főiskolák Egyesületeinek Szövetsége (MEFESZ) szovjetellenes tevékenységéből a forradalom leverése után, a nyugati emigrációban is kivette részét a sajtó hasábjain, valamint a helyi és a nemzetközi diákéletben folytatott munkájával. A Magyar Pax Romanában (amely az 1921-ben Fribourgban alapított Katolikus Értelmiségiek és Egyetemisták Nemzetközi Mozgalmának alapító tagja) nagy lelkesedéssel támogatta a katolikus egyház reformtörekvéseit a II. va-

² Vö. *Mérlég*, 1973/4.

³ Budapest, Animula Kiadó, 2005.

tikáni zsinat szellemében, és minden módon igyekezett elősegíteni a gúzsba kötött hazai egyházak helyzetének jobbra fordulását. Némiképp a zsinat is megelőlegezte a 1968-os diákforrongást és demokratizálási-participációs mozgalmat, amely a Német Szövetségi Köztársaságban a múlt feldolgozását elősegítő, pszichoanalitikusan is megalapozott gyászmunka következménye is volt. Sokat fáradozott e nyugati példa hazai gyümölcsöttesítésén.

A rendszerváltozás után mély csalódást okozott neki 1956 eszméinek feledésbe merülése, az évszázados magyarországi európai egységtörekvések lejárata, a bír- és hatalomvágy mértéktelen elharapózása, milliók elszegényesedése, a politikai és gazdasági elit korrupt urizálása, a nemzeti önteltség és az idegengyűlölet. Úgy látta, hazánk eljátszotta az 1956-os forradalommal, majd a magyar határnyitással megszerzett nemzetközi megbecsülését. E fájdalomnak sokszor hangot adott a Pax Romana találkozóin, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (EPMSZ) akadémiai napjain és a Pax Romana által fél évszázaddal ezelőtt alapított, jó ideig a bécsi Herder Kiadó gondozásában megjelent *Mérleg* hasábjain. Figyelmet keltett a *Magyar megfontolások a soáról* címmel 1998-ban a Pannonhalmi Főapát-ság és a Magyar Pax Romana rendezte tudományos konferencián tartott előadásával, melyben „az előítéletek néhány pszichológiai és pszichoanalitikus szempontjáról” beszélt. Sajnos nagyon időszerű a *Választott trauma, regrediált társadalom, a vezér szerepe, D. Volkan nagycsoport-pszichoanalíziséről* című tanulmánya.⁴

Végrendeletében ezt olvassuk: „Életemnek egészében véve – a nehézségek ellenére – volt értelme, és sikeresnek könyvelhetem el... Alapjában véve vallásos vagyok, ami reménységgel tölt el... Ha lehetséges, a hal-

doklók szentségével ellátva szeretnék utolsó utamra indulni.” A magyar gyászjelentés mottója ezt a reménységet igazolja vissza: „A messzességben is megjelent az Úr: Örök szeretettel szeretlek, ezért öleltelek magamhoz hűségesen” (Jer 31,3).

A rekviemen az ottobrunni Nagy Szent Albert-templomban április 22-én sokan részt vettünk. Hamvait április 27-én az ottobrunni temetőben, szűk családi és baráti körben, sugárzó napfényben temettük el a tavasztól virágzó anyaföldbe.

Baka István Háborús téli éjszaka

II (Dal)

Mint almafa lombján az ágak,
áttetszenek húsomon a bordák,
csüng rajtuk piros almaként
a szívem – tépd le, Magyarország!

Nem kell? Túl keserű gyümölcs?
Az, hisz az Isten is kiköpte.
„Testvér, mi var voltunk e föld
sebén – lepergünk hát örökre.”

Var voltam? Átvértzett kötés csak.
Vér, genny, mocsok rajzolt rám mappát.
Térképéd nincs igazabb nálam,
belém vagy írva, Magyarország.

„Hallgass, testvér! Besúg a zápor,
úgy ver, mint meghajszolt szívünk.
Tavasza, nyárba, őszbe, télbe:
tömlöcnek négy falába ütközünk.”

Piros csizmákban mégis, mintha szívek
kelnének lábra, indulok már.
„Piros csizmaid, mint két vérező seb,
nem hiszem, hogy messzire jutnál.”

⁴ *Mérleg Online*

B. Gáspár Judit

A fájdalom hercege¹

Drága gyászoló Barátaim!

Amikor Donáth Laci megkérdezett, nem mondanék-e néhány szót közös barátunk emlékére, az első gondolatom ez volt: ő a fájdalom hercege volt. Mindkét szón hangsúly van! Úgy éreztem, ezt a kifejezést már olvastam valahol. És tényleg, Karinthy Gábor írt egy kis könyvet: *Én, fájdalomherceg* címmel. Aztán meg van egy Oscar Wilde-mese *A boldog hercegről*, aki persze igen boldogtalan már, mert aranyszoborrá vált, hegytetőn áll, és látja a város összes nyomorát. Egy kis fecske áldozata révén, aki helyette segít a szenvedőkön: elviszi nekik a szobor gyémántjait, végül két zafírszemét is, hogy kenyeret, gyógyszert vehessenek, megfizethessék az orvost. A boldog herceg így már nem látja a szenvedőket – a kis fecske halála pedig megváltja mindkettőjüket: már az égben énekelnek, és onnan segítenek. Micsoda áthallás!

Pedig Rudi mosolygós, jó kedélyű ember volt. De neki is fájt mások szenvedése, kiváltképp a zsidóságé. Sok tanulmánya szól erről, például:

1999-ben előadást tartott a Pannonhalmi Bencés Főapátság előítélet-konferenciáján *Magyar megfontolások a soárról* címmel. Itt is szenvedhetett: elmondták filoszemitának és antiszemitának is – sokat emlegette ezt a groteszk történetet.

¹ Elhangzott a békásmegyeri evangélikus templomban 2016. május 1-jén.

2010-ben Gerlóczy Ferencnek adott interjút: *Trianon kollektív sérülése a magyarságnak* címmel.

2012-ben előadást tartott a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület politika és pszichoanalízis viszonyát tisztázni akaró konferenciáján a népek, különösen a magyarság narcisztikus sérelméről, kulcstraumáiról és annak mai vonatkozásáról.

2013-ban előszót írt barátja, Heller György Auschwitz-napló című visszaemlékező könyvéhez.²

2014-ben az ő erőfeszítése kellett, hogy magyarul is megjelenjen Alexander és

Margarete Mitscherlich *A gyászolásra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai* címet viselő könyve.³ A könyvbemutatóra már nem tudott eljönni.

Barátságunk éveit alatt sokat mesélt börtöneveiről, emigrációban töltött életéről, áruló barátjáról, akinek megbocsátott, és sok hűséges harcostársáról, barátjáról.

² Fordította Bartucz László. Budapest, Oriold és Társai Kft., 2013.

³ Fordította Huszár Ágnes. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány, 2014.

Szeretett visszajárni hozzánk az egyesületbe, foglalkozni az itthoni pszichoanalízis fejlesztésével, az egyesület problémáival (ránk is fért!), esetmegbeszéléseket tartani nekünk. Mint az egyesület tiszteletbeli tagjának 2007-ben neki ítéltük a Ferenczi Sándor Emlékérmét. Könyvet írt Ferenczi munkásságáról, széles látókörű, művelt, elméletileg is felkészült, jó analitikus volt.

Szerettük őt.

Ez a boldog-fájdalmas herceg két nappal 86. születésnapja után ment el. Hajnali háromkor. Akkor már napok óta égettem érte a mécseseket, gyertyákat. Jolitól tudtam, hogy nagyon rosszul van, minden percük a búcsúzásé. Akkor éjjel úgy állítottam a mécseset, hogy érzékeljem, ha elalszik. Hajnali háromkor arra ébredtem, hogy sötét van. Tudtam, Rudi most megy el, ő is most alszik el. Reggel hívtam Jolit. Mondta, Rudi ma hajnali háromkor meghalt.

Már ekkor is hiányzott mindannyiunknak, akik ismertük és szerettük. A gyászszertartáson Münchenben rengetegen voltunk. Nagy családja: felesége, négy gyermeke, nyolc unokája, nővére, bátyja, a rokonok hozzátartozói, barátai a világ minden tájáról, szomszédok, kollégák. Szinte mindenki feketében, fehér sállal. A müncheni kis katolikus templom fiatal plébánosa olyan szeretettel beszélt róla, olyan hitelesen tervezte meg a mise rendjét, hogy hívő és hitetlen is átélhette a perc spiritualitását. A koporsót fiú unokái sírva vitték ki a templomból az autóhoz. Ilyen búcsúztatón még nem voltam: a sírás és mosoly keveredése méltó volt a fájdalom hercegéhez.

Mert herceg volt ő a javából. A szeretet, a részvétel, a bölcsesség hercege.

Drága Rudi! Isten veled!

Koccintatok odafönt Péteremmel az üdvösségünkre! És vigyázzatok ránk, legyetek részvétellel irántunk, szegény párák iránt!

Köszönjük Istenünk, hogy adta őt nekünk!

Baka István Háborús téli éjszaka

III

Különös éjszaka ez: fény lobbant
a mennyben,
s futott le pörögve, – talán
a csillag, mely nevezteték Örömnek,
az hullott közibénk,
mert a vizek megkeseredtek,
és szívemet, mint vörös bársonyt
a cigarettaparázs,
átégette – íme, keresztülfúj rajtam a szél;
állok, mint céllövöldében az átlőtt papírfigura,
hallgatok ringlispilzenét, előttem sörhab a
hóbuckás téli táj, álmodozom papírrózsák
között,
míg serényen töltenek, céloznak rám
a legények.

A csillag, mely nevezteték Örömnek,
hullott a vizeinkbe,
és váltak forrásaink keserűvé; mint lúgot
ivott
cselédlány, vonaglik e meggyalázott ország;
katonavonatok rágják le falvait: hernyók
a faleveleket.

Asztalomon a bor a gyertya különös
fényében, mint vért buzgó seb, remeg;
s forró lámpa a hold: a holtak lelke lepkeként
forog körötte, és megperzselődve a
földre visszaperog.

Különös éjszaka ez: ím, a lassan forduló
földön, mint katonaindulót harsogó
gramofonlemezen a tű, sistereg az a csillag,
mely Örömnek neveztetett.

Donáth László

Szeretet – trauma – hűség

Requiem Pfitzner Rudolf emlékére a békásmegyeryi evangélikus templomban 2016. május 1-jén

*„A messzeségben is megjelent az ÚR:
örök szeretettel szerettelek, azért ölellek
magamban hűségesen.” (Jer 31,3)*

Barátom, Pfitzner Rudolf halála nem csendre, szóra késztet. Nem méltatni, s nem csupán megköszönni akarom őt annak, aki van. Hanem a mi közös és eleven emlékezetünkre hagyatkozva megérteni a szükségszerűt. S hordozni azt, ami megismerve sem megérthető, ami megbocsáthatatlan, s míg vagyunk, hozzánk tartozik, mint az álmaink.

Sok mindenért hálás vagyok Frenkl Róbertnek. Most kiváltképp azért a két emberért, akikkel ő ismertetett össze: Virág Terézért és Pfitzner Rudiért. Nem morális vagy politikai értékek, nem is a közös történelem vagy valami rejtett „lélektárság” vonzott minket egymáshoz, hanem az, hogy nem feledtük és fojtottuk el traumáinkat. Traumatizált voltunkban vágytuk Isten igazságát. S azt megtapasztalva lettünk gyógyítónak.

Nem mindenkit tett mások kínjának-bajának segítőjévé a személyes történelmi gyalázat. S nem is feltétele a terápiának a személyes tragédia. Engem mégis ez fűz e három, immár az Örökkévaló messzeségben lévő megpróbált életű nagy mesterhez: szeretni és nem gyűlölni tanítottak.

A messzeség csak azt jelenti: meg nem érinthető. Rudi e messzeségben is itthon

van, mint volt itt, a szomszéd épületben, a Gaudiopolisban, amikor már alkalmatlanná lett az óbudai lakás. De otthon volt Münchenben, Ottobrunnban és Zagyvarékason, Joli nővérének házában is. Azt hiszem, ott-hon volt, bárhol járt is: szerette ezt a földet a rajta lakókkal, bár olykor nem csak a maguk, az ő életét is megkésérették. Otthon volt a börtönben is, elveszett ifjúságával örökre traumatizálva. Nyomorultak sorstársává tették, s mégsem lett nyomorulttá. Valóságosan beszűkült, minőségét és tágasságát vesztett élete sem 65 évvel ezelőtt, sem azóta nem vesztette el méltóságát. A hite nem lett térlátáshányossá.

Rogate van ma, az imádság, az imádkozás vasárnapja. Az Istenhez fordulni merő, s akaró ember vasárnapja. E napnak egyik textusát idézem *„A mélységből kiáltok hozzád, Uram! Uram, halld meg szavamat, füled legyen figyelmes könyörgő szavamra! Ha a bűnöket számon tartod, Uram, Uram, ki állhat meg előtted? De nálad a bocsánat, ezért félnek téged. Várom az Urat, várja a lelkem és bízom ígéletében. Lelkem várja az Urat, jobban, mint örök a reggelt, mint örök a reggelt. Bízjal Izráel, az Úrban, mert az Úrnál van a kegyelem, és gazdag ő, meg tud váltani. Meg is váltja Izráelt minden bűnéből.”* (Zsolt 130)

Ez az imádság minden temetésen elhangzik, nyilvánvalóvá téve közösségünket – nem azzal, aki meghalt, hanem azokkal, akik őt gyászolják, mi több, mindnyájunkkal, hiszen előbb vagy utóbb bennünket is kikísérnek a temetőbe. Tőlünk is búcsút vesznek majd. Ez minden élő ökumenéje, ahogy az előbb hallottuk Judittól. Mégis azt gondolom, hogy a másik közösség legalább ilyen fontos. Nemcsak a gyász, az együtt-gyászolás, a Trauerarbeit teremt közösséget, hanem azok az emberek is, akik túl gyászukon, túl azon, hogy a közénk, a hozzájuk tartozót el-siratják, élni akarnak, és élni tudnak. Nem véletlen, hogy mi is úgy tudunk, úgy szeretünk gyászolni, ha utána koccinthatunk a voltra és az eljövendőre egyaránt.

Akik megkapták a német gyászjelentést, Martin Buber fordításában olvashatták Jeremiás 31,3-at, amit ebben a helyzetben kiváltképpen is fontosnak tartok: „*A messze-ségben is megjelent az Örökkévaló: örök szeretettel szerettelek téged, ezért ölleltelek magamhoz hűségesen*”. Csak legyen bátorságunk ezeket a szavakat komolyan venni és a szívünkre venni. Mert miről is van szó? Micsoda messzeség az, amit az előbb B. Gáspár Judit úgy mondott: egykor árulóvá lett barátjának meg tudott bocsájtani. Ha Rudi meg tudott bocsájtani, ez így van rendjén. Mert valamiképpen az élete, már nem is egyszor, befejeződött.

Az a világ, amelyet az az 1945-ös március 4-ei szombathelyi bombatámadás elpusztított, nincs többé. Miközben van. Van, amit sem a bombák, sem az idő, sem semmi emberi igyekezet nem tud megváltoztatni. Nem a személytelen fátumról beszélünk. Ellenkezőleg, konkrét emberek, intézmények, egyházak és kormányzatok történelmi bűnéről. Naponta bizonyul talminak a mi keserves írástudói igyekezetünk. Bizony, a mi munkánk tökéletesen hiábavaló, Törzsök Erikáé is, Pongrácz Marié és Boór Jánosé is, s a többieké, jó szándékukban engesztelhetetlen, személyes és egyházak hitét mindig újra szívükre vevő, itthon vagy a világban tollat kezükbe vevő társainké. Van, ami újra és újra föltámad, bár nemlennie kellene. Az a rettenet, amely miatt újra kérdésessé válik, lesznek-e, akik majd el tudják azt gyászolni áldozataival együtt.

Amire Rudi vállalkozott, az a hiábavalóság hatványa, a hiúság vására. És mégis azt kell gondolnom, hogy az a mosoly, amelyről B. Gáspár Judit is megemlékezett, Sziszüphosz mosolya, Camus-é, azé az

emberé, akinek volt bátorsága azt mondani, hogy mégis boldognak kell mondanom Sziszüphoszt. A ti munkátok, lélektannal foglalkozóké, analitikusoké, az antik hősé-
hez hasonló. De a tiétek Sziszüphosz mosolya és boldogsága is. Bizony, jó hogy van, hogy újra és újra van bennetek hit és bátorság felállni, teljesen reménytelen szerepben és helyzetekben, miképpen volt Virág Teriben és Pfitzner Rudiban is. Mosolyogva, szeretve az áldozatokat, vagy mint Teri tette: a gyilkosok unokájában is meglátni a gyógyításra szorulókat, a sorstársat.

Jó volt Rudit hallgatni a börtönről, szinte utolsóként azok közül, akik – Rajk Júliától Kardos Lászlón és Haraszi Sándoron át, Józsa Péterig, Bibóig, s ki tudja, meddig, hiszen már Göncz Árpád is halott – megteremtették a szabadságszerető magyarok szekuláris halacháját. Talán Mécs Imre az utolsó élő közülük... A többiek, akik egykor a Márciusi Front szervezői, a maroknyi hazai ellenállás hősei voltak, s akik később a Horthy alatt megismert börtönöket Rákosi és Kádár alatt újra benépesítették, akárcsak egykori bírái és őreik, mind halottak.

Megnéztem azt a nagy és súlyos anyagot, amelyet az OSZK megbízásából készítettek vele. Nem tudom a mosolyát elfelejteni, és

nem tudom leírni sem, ahogy azt mondta: nincs honvágya. Lassúdan immár harminc éve halott apámat is érteni vélem, miért is nem fogott kézen egyetlenegyszer sem abban a 25 évben, amelyet együtt töltöttünk, hogy visszavigyen Jászárokszállásra, s megmutassa a házat, amelyben született, s a falut, ahol felnőtt. Az apám Jászárokszállásról többé nem akart tudni. Nem akarta az én személyes tradícióm, emlékezetem részévé tenni a várost. Mégis azzá vált. De tiszteletben kell tartanom, hogy neki ez volt az akarata. Hiszen néhány rokonát kivéve, akik még a háború kitörése előtt kivándoroltak az országból, csak az általa elrejtett édesanyja élte túl 1944-et. Bizony, jó volt látni, ahogy Rudi mosolyogva tudja azt mondani, nincs honvágya ez után az ország után. Iróniája, önironikus képessége mindenféle romantikát vagy délibábos önvigasztalást feleslegessé tett életében. Ez remélhetőleg tőlünk is idegen, mert nincs történelmi igazságtétel.

„A messzeségben is megjelenik az Örökkévaló: örök szeretettel szerettelek téged.” Ezt a megrendítő individualitást valóban talán csak a pap éli át azzal, aki négy szemközt gyón neki, vagy a terapeuta azzal, aki lelkes megismerését tőle várja – és így vannak ketten együtt. Az Örökkévaló, miközben teljes mértékig elrejtőzködik előlem, szinte kizár a vizsgálódás és a megismerés lehetőségéből, feleslegessé teszi a miértjeimet, a visszakérdézt, miért kellett ennek így vagy úgy történnie. Az ember azonban újra és újra megkérdézi ezt. És Rudi mosolyog, az arcán látszik ebben az interjúfilmben, hogy teljesen feleslegesek ezek a kérdések. Ő már elrendezte magában, hogy mindennek úgy kellett történnie. Eörsi Pista nem tudta szeretni azt a sorsot, amelyet az Örökkévaló rendelt neki. Saját magát nem tudta szeretni abban, aki a sorsává lett. Pedig azzá lett. Pista ebbe sem törődött bele, kitérni sors-történetéből nem tudott, hordozta hát a ret-

tenetet, Jóbként, megrendítő méltósággal és szomorúsággal.

És mégis, ahogy Rudi rálátott a felesleges miértekre, a kihallgatásokra, a Fő utca és Vác szörnyűségeire, abban van valami elképesztően vigasztaló. Nem tudok másra gondolni. Az apám miatt sem. Rudi olyan méltósággal mesélt, mint aki tudja, ahhoz, hogy az ember ne felejtse, nem elég szépen és igazat szólni. Úgy kell felidézni a múltat, hogy a legkisebb gyűlölet se alakuljon ki a hallgatók szívében, és megbocsássanak azoknak az embereknek. És nekünk tovább kell élnünk e történetekkel, meg a gyerekeinknek, meg az unokáinknak is ezen a földön. Az „örök szeretet” nekünk szól, akkor is, ha fiatalon hal bele az ember, mint oly sokan közülünk. Akkor is, ha rettenetes kínokat hordozva, a végsőig megpróbál élni, mint Eörsi Pista, vagy ha kiengesztelődik minden időn és határon túl, mint ahogy Rudi tette ezt. Egyedül maradv azzal, aki van, és aki a végsőig birkózik vele. *„Örök szeretettel szerettelek téged, ezért ölletelek magamból hűségesen.”*

Rudi ebben a már többször idézet interjúban a hitét firtató kérdésre azt feleli: a Názáretit mindig magam mellett tudom. Jó volt ezt hallani. Mert számunkra is egyedül az ő közelsége vigasztaló. Mindazt, amit az Örökkévalóról tudunk, aki elrejtőzködésében és olykor rettenetesen fájdalmasan karol bennünket magához, s aki nem válaszol semmifajta kérdésünkre, mégis adott valakit, aki egy közülünk. *„Als wär’ ein Stück von mir...”** – mintha belőlünk lenne egy darab. Sőt fordítva is igaz: mintha mi belőle lennénk egy darab. Csak egy darab.

Pfützner Rudi úgy élte meg saját hitét, hogy nagy gyengédséggel – az őt vélhetően bolondulásig szerető anyja iránt – megjegyzi: évente egyszer fülön fogta apámat, és elment vele az evangélikus templomba. Ilyenek vagyunk mi, evangélikusok..., de egy

* Ludwig Uhland: Der gute Kamerad

rendes katolikus asszony legalább évente egyszer rákényszeríti az evangélikus lelkész-unokát, Rudi édesapját, hogy elmenjenek a templomba. Rudi hitének az egész élete a bizonyága, s mi tudjuk, hogy micsoda hit, micsoda erő munkált benne.

És végezetül: tavaly augusztusban Münchenbe utaztam, hogy még egyszer meg tudjam ölelni. Ez nekünk fontos volt. Jót beszélgettünk, majd a lelkemre kötötte, menjek el a zenei főiskola mellett frissen felépített, a bajor fasizmust bemutatni hivatott négyemeletes múzeumba, aztán jöjjenek vissza, és folytassuk a beszélgetést. Így. Mert a mi igazi nagy közösségünk, azt hiszem, valóban ebben van. Van, és nem volt. Hűségnek kell maradnunk a másik traumáihoz, amelyek elvehetetlenek, éppúgy, mint az Örökkévaló, aki elrejtőzködik, aki nem adott mellénk más utitársul, mint a Názáretit. Meg azt a sok-sok szenvedő embert, akit – ha bírunk, ha akarunk – magunkhoz karolhatunk.

Joli lelkemre kötötte, hogy el ne felejtkezzem néhai, általa nem is ismert apósáról. Így hallgassátok majd azt az imádságot, amelyet a közel 500 évvel ezelőtt élt Bornemisza Péter evangélikus prédikátor írt, ékes példaként arra is, mennyire egybecseng a mi hangunk és hitünk B. Gáspár Judittal, halottainkkal és élő testvéreinkkel, barátainkkal. Ötszáz év, egy hét – az Örökkévaló karolásában, minden idők peremén mindegy.

Baka István

Háborús téli éjszaka

IV (Voltak itt tavaszok)

Voltak itt tavaszok! A fűzek – felbátorult béréslegények – tavak selyemszoknyáit túrták, kisasszonyokkal ciceréltek.

Robogott Szent Györgyként a zápor, kővé vált sárkánypikkelyek:

dárdáitól recsegték, törtek kastélytetőn a cserepek.

A hóvirágok – ördögínyből nőtt fogak – ha ránk vicsorogtak, csizmáink, jégállkapcsokat roppantva szét, rájuk tapostak.

Láttuk a holdban: ezüsttálon Szent János levágott fejét, mosolygott ránk és profétálta Krisztus-idők jövetelét.

Táncolhatott orfeumokban Salome szemérmetlenül, mi csillagos eget: gyertyákkal rakott asztalt ültünk körül.

Virasztottunk és énekeltünk, szomjan forradalomra, borra, ittunk, amíg tábornoki vállrojtokat termelt a bodza.

És réteket fércelt a zápor, – ki látta, míg tartott az ünnep: szapora tűk varrják az ország testére a katonainget.

S nőttek a kukoricacsőre vicsorgó, sárga fogsorok, duzzadt a burgonya – a föld húsában rákdaganatok.

Virágzó fák – egyenkokárdás besúgók – álltak sorfalat, és várták már Betlehem jámbor barmait a vágóhidak.

A világ besoroztatott, – az erdők napsítt zubbonyán a vér és genny átütni készült, és megteltek a vagonok:

ACHT PFERDE ODER
ACHTUNDVIERZIG MANN.

Erős Ferenc

Hommage à Pfitzner

Pfitzner Rudolfal az 1980-as évek végén ismerkedtem meg, a *Tbalassa* című folyóirat főszerkesztőjeként. 1990-ben a lap legelső számában közzeltük úttörő tanulmányát Ferenczi Sándor társadalomfelfogásának a pszichoanalitikus technikára gyakorolt hatásáról. Pfitzner ebben az írásában és későbbi könyveiben, tanulmányaiban, előadásaiban is Ferenczi társadalomkritikai felfogásának jelentőségét emelte ki, küzdelmét az elfojtás, a képmutatás, a tagadás, a dogmatizmus hatalmai ellen. Ferenczi gondolatai új életre keltek a pszichoanalitikus szociálpszichológiában, amely Wilhelm Reich, Erich Fromm, Theodor Adorno, Max Horkheimer és Herbert Marcuse munkásságában bontakozott ki, középpontba állítva a tekintélyelvűség, a hatalomnak való behódolás, az elvakult előítélesség és gyűlölet szerepét a náciizmus diadalában. Pfitzner azonban nem állt meg a klasszikus szerzőknél, továbbgondolta és alkalmazta elméleteket a mai magyar valóság megértésében. Írásaiban és közszerepléseiben azt mutatta meg, hogy a magyar társadalom mennyire nem volt képes feldolgozni a múltját, sem Trianon, sem a holokauszt, sem pedig a kommunista diktatúra és 1956 traumáját. A „gyászra való képtelenség” szindrómája, amelyet egy német szerzőpáros, Alexander és Margarete Mitscherlich írt le 1967-ben¹ továbbra is kísért bennünket, ezt testesíti meg a kormányzat emlékezetpolitikája, ezt szimbolizálja például a Szabadság téri emlékmű. Pfitzner Németországban élő analitikusként tökéletesen benne volt

a Mitscherlichék nevével fémjelzett német analitikus világban, egyszersmind hívóként és magyarként – a kommunista rendszer egykori áldozataként – teljes mértékben tisztában volt a rendszerváltás utáni magyar állapotokkal, az antiszemitizmus, a cigányellenesség és más kisebbségellenes előítéletek, a tekintélyelvűség, a nacionalizmus és a szélsőjobbaldali nézetek újjáéledésének és elterjedésének veszélyeivel. A Ferenczi szellemét közvetítő, markánsan társadalomkritikai és politikai beállítottsága, amely elméleti és gyakorlati, terápiás munkásságában egyaránt megnyilvánult, szokatlanul tűnt a magyar analitikus világban, amely – alapítójával ellentétben – többnyire tartózkodni szokott a nyílt politikai állásfoglalásoktól.

Pfitzner Rudi hiteles és szenvedélyes ember volt, aki töretlenül harcolt a saját, megszenvedett igazságaiért. Hite és meggyőződése példaértékű. Halálával a magyar pszichoanalízis egyik „nagy öregje” távozott körünkől, aki több volt, mint pszichoanalitikus: bölcs és igaz ember.

¹ Magyarul: *Gyászolásra képtelenül*. Fordította: Huszár Ágnes. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány, 2014.

Baka István
Háborús téli éjszaka

V

Különös éjszaka ez; szemközt a dombon,
mint galléron pizsokcsík, ösvény feketéllik,
letépett ing a táj – kifosztott
katonahulla az ország.

Most látlak igazán, Uram!
Ereid lövészárkok,
pizskosan hőmpölyög bennük a vér,
két szemed két puskacsőtorkolat,
fogaid sírkövek, felpuffadt nyelved,
mint dögön hízott eb, kushad közöttük.

Most látlak igazán, Uram!
Katonád voltam, kiállok a sorból,
letépem vállrőzsáimat,
letépem vállaimról a Napot, a Holdat;
sorakozzék fel a kivégzőosztag,
szememen fehér kendő: behavazott ország,
holtomban is letéphetetlen.

Ágak csapódnak ablakomba, mintha
a Semmiből lecsüggve
kalitka imbolyogna,
az verdesné az üveget rácsaival.
Vergődik benne foglya:
a téli éjszaka.
Ki szabadítja ki?
Ki szabadít meg engem?
Ágak csapódnak ablakomba, mintha
ketrecem rácasai.

Különös éjszaka ez, be különösen
pislákol asztalomon a gyertya;
átsüt a gyertyalángon
a börtönőr szeme:
Istené. Égek benne,
és égnek könyvlapok, lobognak
bibliám lapjai,
lángolnak angyalszárnyak, égnek a sorok, mint
máglyán a holtak – égett toll szagát,
éggő zsír bűzét érzem én,
érezem már holtomig.

Riskó Ágnes

Búcsúzó, drága Rudi!

Tudta, tudtam, mindannyian tudtuk, hogy
új betegségével való küzdelme mélysége-
sen nehéz és nagy valószínűséggel kriti-
kus kimenetelű lesz. Korábbi traumatizáló
életeseményeivel való sikeres megküzdé-
séből származó pozitív gondolkodására,
cselekedeteire azonban mindannyian szá-
míthattunk, akik ismertük őt. Mikor szem-
besültünk diagnózisával, majd később, keze-
léseinek időszaka alatt is, a végsőig tartotta
a lelket bennünk is. Drámai küzdelem után
Rudi méltósággal eltávozott. Fizikailag biz-
tosan. Lelki-szellemi hatása azonban meg-
maradt, erősödik, testi hiánya... – nem talá-
lom a szót – ...hullámzóan tudatosul.

Kezdetben, a 90-es évek elejétől, jóin-
dulatúan kollegiális volt kapcsolatunk a
Magyar Pszichoanalitikus Egyesületben,
amelynek rendezvényein egyre többet be-
szélgettünk. A pszichoszomatika, a megbete-
tegedett test és a felemelő lélek kapcsolata,
a szenvedő ember segítése mindkettőnket
foglalkoztatott. Rudi első pillanattól meg-
nyilvánuló, barátságosan jóindulatú attitűd-
jének köszönhetően tovább erősödött kap-
csolatunk, szupervizoromnak tudhattam, és
az utóbbi években már barátokként gondol-
kozhattunk egymásról. Szétáradó mosolya
is felejtethetetlen. Fáj, hogy Rudinak már idő-
södő korában egy újabb kórral kellett meg-
küzdenie, és szinte helyrehozhatatlanul fáj
az is, hogy idő előtt kellett elmennie.

Belső késztetésem, hogy írjak Rudiról.
Felidézem gazdag és megrázó események-
kel teli, meg-megszakított életútjának dátu-
mait, eseményeit, különös tekintettel bör-
tönéveinek lelki vonatkozásaira.

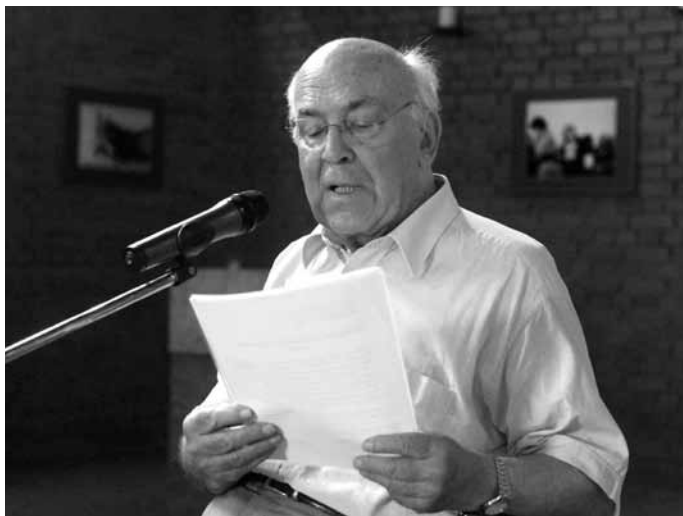
Pfitzner Rudolf 1930-ban született Szombathelyen, és 2016-ban hunyt el otthonában, szeretett családtagjai körében, a Münchenhez közeli Ottobrunnban. A Premontrei Főgimnáziumban érettségizett, majd 1948 őszétől 1951. január 23-ig orvostanhallgató volt Budapesten. Éppen egyetemi gyakorlaton volt, amikor az Államvédelmi Hatóság váratlanul letartóztatta államellenes szervezkedés bűntette miatt. 11 évre ítélték az akkor 21 éves egyetemistát! Belegondolni is háborzongató, hát még ebben a tudatban élni nyomorúságos éveket a totális intézményben. A börtönben érzett rá, milyen, ha az ember kényszerítve van a „meztelenségre”, ha egyedül kell átélnie a trauma bekövetkezésének, elviselésének, a lelki fájdalom bezártságának terheit. De megtalálta a kiutat, a rabtársaival való beszélgetések és irodalmi tevékenység segítségével megkísérelte elviselhetővé tenni a veszteségeket a testi és lelki túlélés érdekében. Maga mondta el, hogy már 18-19 éves korában kialakult a vágya, hogy pszichoanalitikussá váljon. Ez a szándéka tovább érlelődött fogva tartása idején a brutális izolációban, a jól elrejtett világban. Sokszor gondoltam arra, mennyire nehéz lehetett Rudinak a börtönben szembesülnie a csecsemőkortól kezdve működő bion „tartalmazó kapcsolatok”¹ elérhetőségének nehézségével, a megértettség hiányával. Azzal, hogy újra és újra meg kellett küzdenie az elmondani vágyás lehetetlenségével. Mivel az élmény megosztása a hiányzó családtagokkal és barátokkal nem történhetett a megszokott közvetlen módon, meg kellett találnia a megnyugvás, a lelki szublimáció csatornáit, útjait. A váci börtönnek alatt Kárpáti Kamillal, Kecskési Tollas Tiborral, Tóth Bálinttal és másokkal megírták, összeállították, később Pfitzner Rudolf szerkesztésében ki-

adták a *Füveskert* című börtönvers-antológiát. A politikai foglyokat a versírás, a költészet, „a lélek balga fényüzése”² segítette a borzalmak átszellemítésében, a mindennapok elviselésében, és erőteljes védekezést biztosított személyiségük megsemmisítése ellen. Idézek Pfitzner Rudolf egyik visszaemlékezéséből a börtön okozta totális deprivációra és a fogva tartók okozta destruktív hatásokra: „Az identitásodat elveszik; nincs neved, csak egy szám vagy. Éhezés éveken át, összezárva 24 órából 24-et 3-4 rabtárssal az eredetileg magánzárkának épített kis cellában, érthetően pattanásig feszített hangulatban. Egyhangúság, várakozás a sovány ebédre, durva hangnem az örök részéről, akik általában tegeznek, „fegyelmi” sötétzárkával, kurtavassal, ölmos lassúsággal múló napok. Lesoványodva, testi-lelki erőben megfogyatkozva, továbbra is hermetikusan elzárva a külvilágtól, számolva a napokat, órákat, perceket tavasztól ősziig, ősztől tavaszig, remény nélkül, mint partra vetett hal, még a zárkatársra is gyanakodva, hátha besúgó...”

Pfitzner Rudolf komoly tanulmányt írt *A börtönirodalom pszichológiai jelentősége a lelki sérülések feldolgozásában* címmel. Bemutatta a nehézségek közepette is alkotó rabok pszichés ellenállását, egyben öngyógyítási folyamatát. Ennek során az álmaikban, fantáziáikban elmerülve immunitást szereztek a külvilág gonoszságaival és durvaságával szemben. Ahhoz képest, hogy mennyi időt tudtunk négy szemközt beszélgetéssel együtt tölteni, meglehetősen sok időt szántunk a börtönben való létezés, a mindenkire és mindentől való szeparáció komplex lélektani terhelésére, az átvészelés lehetőségeire. S mennyire visszajött ez a hatalmas lelki megterhelés és annak feldolgozása rákbetegsége folyamán! De ekkor már soha nem volt egyedül, hiszen szeretett családtagjai a nap minden órájában körülvették, testi és lelki érzéseit érzékelték, befogadták, egyedüllétre való igényét méltányolták.

¹ Wilfred Bion (1897–1979) angol pszichoanalitikus

² Tóth Árpád: Jó éjszakát

Az egyetemista Pfitzner Rudolf hat év raboskodás után, 1956-ban, a forradalmi eseményeknek köszönhetően szabadult ki a váci börtönből. Részt vett a harcokban, s miután a VIII. kerületben november 9-én tették le a fegyvert felkelőtársaival, azonnal Nyugatra kellett menekülnie, hogy az újabb letartóztatást és a minden valószínűség szerint még kegyetlenebb börtönbüntetést elkerülje. Münchenbe költözött, ahol tevékeny szerepet játszott a Németországi Magyar Diákszövetség és a Pax Romana, azaz a Katolikus Magyar Értelmiségi és Kulturális Mozgalom (KMÉM) munkájában. Münchenben már pszichológia szakon folytatta egyetemi tanulmányait, és 1962-ben diplomázott. Pszichoanalitikus kiképzését 1965-ben kezdte el. 1968-tól 21 éven át dolgozott különböző egyetemi klinikákon, belgyógyászati, pszichiátriai, pszichoszomatikus és pszichoterápiás osztályokon. 1981-től kezdve docens, valamint kiképző analitikusként, szupervizorként működött az Akademie für Psychoanalyse und Psychotherapie München keretében.

1987-ben vett részt először pszichoanalitikus konferencián Budapesten. Ettől kezdve jó kapcsolatot alakított ki a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tagjaival,

a szervezet tiszteletbeli tagja volt. Ez utóbbi és más szakmai egyesületek konferenciáin és a Pax Romana rendezvényein is tartott előadásokat, amelyekből 2005-ben Budapesten az Animula kiadásában válogatás jelent meg *Kalandozásaim Ferenczi nyomában* címmel. A KMÉM innsbrucki Tanulmányi Napjai program-előkészítő bizottságának munkájából is részt vállalt. Felesége, haláláig hű társa, Horváth Jolán gyógyszerész magyar, négy gyermeke és nyolc unokája született.

Áttérve pszichoanalitikusi pályafutásának érzékeltetésére, Pfitzner Rudolfot, soránál fogva is, különösen érdekelte az egyéni és a társadalmi trauma folyamatának pszichoanalízise. Gondolkodásában, válaszkeresési igyekezetében felfedezte, hogy a „másfajta pszichoanalitikus beállítottság és magatartás” elsősorban Ferenczi Sándor munkásságából indult ki, gondolatvilágának, elméletének és gyógyító tevékenységének elkötelezett képviselője és közvetítője volt. Ferenczit „szellemi-lelki nagyapjának” adoptálta, az ő szavával élve: önmagába bevetítette, mintegy „introjektjévé” vált. Pfitzner Rudolfra átütő hatással volt, és alapbeállítottságát erősítette, szakmai fejlődését támogatta Ferenczi zseniális *Klinikai naplója* is. Német kiadásának találó alcíme: *Szimpátia nélkül nincs gyógyulás*. Pfitzner Rudolfra igen jellemző volt a jóindulatúan barátságos attitűd, a nyitottság, a legnehezebb érzések és történések szavakban történő hitteles megjelenítése.

Németországban Pfitzner Rudolf egyre többet foglalkozott Ferenczi írásaival. Ezen keresztül ismerhette meg, valójában mit is jelent a szerető odafordulás a beteghez, a verbális dialógus kiszélesítése, a terapeu-

ta és a beteg partneri kapcsolata és az analízis folyamán a „teljes lemerülés, le az anyáig”. Írásaiból tudjuk, hogy nagyra értékelte Ferenczi Sándort azért is, mert ő tekinthető az analitikus pszichoszomatika egyik megteremtőjének.

Nagy hatással volt rá Ferenczi traumata-na. Főleg az a szemlélete, hogy a külső valóság is befolyást gyakorol a lelki folyamatokra, hogy a trauma valósága elismerendő, hiszen mint Pfitzner Rudolf írja: „saját sorsomnál fogva is – mindig zavart a külső valóság sokszor traumatizáló hatásainak elhanyagolása a pszichoanalízisben”. Pfitzner Rudolf azok közé tartozik, akik újra és újra visszanyúltak Ferenczi kincsesárához, akik végre igyekeztek megadni neki az őt megillető helyet a pszichoanalízisben.

Átterve a kialakuló magyarországi szakmai kapcsolatok megszületésére, kezdetben a Lindai Pszichoterápiás Heteken ismert meg egyre több magyar kollégát, akikkel működő emberi és szakmai kapcsolatba is került. Tagjává vált a Ferenczi Társaságnak. A Münchener Pszichoanalitikus Akadémián mint Ferenczi Sándor és Bálint Mihály ismerőjét tartották számon, éppen emiatt kereste egyre több kandidátus mint kiképzőt és szupervizort. A Magyar Pszichoanalitikus Egyesülettel kapcsolatos tevékenységei közül az egyik legfontosabbnak az elsősorban a kandidátusoknak 10 éven át folyamatosan tartott eszmegbeszélő szemináriumokat emelhetjük ki. Számos alkalommal adott elő az egyesület konferenciáin, többek között az elsődleges narcizmusról és elsődleges szeretetről, a trauma kezeléséről, a 100 éves hazai pszichoanalitikus közösségről. 1999-ben a Luzifer-Amor című tübingeni folyóiratban megjelent egy szám – *Psychoanalyse in Ungarn* –, melyet ő szervezett, és segédkezett a szerkesztésben és a fordításokban is.

Pfitzner Rudolf az üldözöttből érzelmileg még gazdagabb, erősebb túlélő lett, sike-

res újrakezdő és a végsőig helytálló. Utolsó betegségében is hű maradt önmagához, családja szeretetéhez, küzdelmekben született és mindvégig fejlődő élet- és halálfilozófiájához.

Baka István

Háborús téli éjszaka

VI (Vadászat)

Lovas-árnyalakok a ködben,
a horizont körhintaként forog,
vonulnak lassan festett naplementék,
kútgémekek, őzek, bőgő szarvasok,
cukormáz-tavon hattyúárnyak,
s egymásba folyva virradatok, esték
forognak a körhinta koronáján,
deres mezőn: mézeskalács-szíven
halastó tükrös négyszöge remeg,
kicirkalmazva rajta: Örök Emlék,
betűi közt halszáj tátong: cselédlány
készségesen tárulkozó öle,
s a messzeségből csizmák döngenek,
tágul a táj s szűkül, új s új menetre
fordul a körhinta, kíséri
cigánybanda és katonazene,
Rákóczi-induló, Radetzky-mars
és Száz forintnak ötven a fele,
s paták szikráznak, csizmák döngenek,
lovas árnyalakok a ködben,
forog a hinta, tart tovább a búcsú,
körvadászat papírmásé lovon,
úri vadászat, nincsen kezdete,
úri vadászat, vége nincs soha,
hová futhatnál, virradat vada,
hová futhatnál, vadnyúl, szarvas, őz,
előtted válik hajlongó cigánnyá,
s zendít rá trágár nótára a fűz,
sörétszemekkel riasztgat a bodza,
véredül fröccsen szét az áfonya,
úri vadászat, nincsen kezdete,
úri vadászat, vége nincs soha,

boldog, ki hulltát érezvén megállhat,
s golyó teríti földre, nem kutya,
és tart tovább a búcsú, a vadászat,
a horizont körhintaként forog,
mézeskalács-dzscentrik nyeregbe szállnak,
lányszobák rózsaszínű álmái,
bugyiké, akik letépetni vágnak,
fonnyadt emléké, kik gyötretet vágnak,
lapos bukszák és duzzadó herék,
hová futhatnál, virradat vada,
kutyák kerülnek mindenütt eléd,
úri vadászat, nincsen kezdete,
úri vadászat, vége nincs soha,
és vár a bor a kocsmasztalon,
nagy kancsó és tizenhárom pohár,
körben, mint Krisztus az apostolokkal,
torzképül az Utolsó Vacsora,
hová futhatnál, virradat vada,
hová futhatnál, vadnyúl, szarvas, őz,
előtted válik hajlongó cigánnyá,
s zendít rá trágár nótára a fűz,
üres a kocma, de majd megtelik
veríték-, vér-, nyers hús- és kapcászaggal,
okádék bűzével, no meg a nóták
édeskés akácvirággillatával,
és kártya csattog, mintha angyalszárnyak,
s holnap is tart a búcsú, a vadászat,
forog tovább a horizont, forognak
papírovasok a papírlovon,
mézeshuszárok a kalácslovon,
egymásba folynak virradatok, esték,
ezer éve vadászat, vigalom,
úri vadászat, nincsen kezdete,
úri vadászat, vége nincs soha,
árnyhatyúk úsznak cukormáz-tavon,
és kártya csattog, mintha angyalszárnyak,
forog a hinta, kancsók, poharak,
és Lement a nap a maga járásán,
Akácós út, ha végigmegyek rajtad én,
tart még a búcsú, a hajtóvadászat,
boldog a vad, ki puská elé állhat:

SEBÉBŐL VÉRZIK EL AZ ORSZÁG.

Valachi Anna

Pfítzner Rudolf fájdalmas hiánya

Úgy tűnik, mintha mindig ismertük volna egymást, pedig pontosan emlékszem a dátumra és az alkalomra, amikor először találkoztunk.

Tizenegy évvel ezelőtt, 2005. szeptember 16-án mutatott be neki Sipos András (1936–2015) Balázs Béla-díjas dokumentumfilm-rendező, aki portréfilmet forgatott az ötvenes években hat éven át a váci börtönben raboskodó, akkor még medikus elítéltről, akit röplapterjesztésért fosztottak meg szabadságától, s aki a raboskodás idejét kreatívan kihasználva, versírásra buzdította a szintén államellenes tevékenység vádjával fogva tartott sorstársait. Így állhatott az irodalmi tevékenység a túlélés szolgálatába – és így született meg a *Füveskert 1954–1995* című antológia, melyet az 1956-ban Münchenbe emigrált, élvonalbeli pszichoanalitikussá vált Pfítzner Rudolf szerkesztett. A filmet a Petőfi Irodalmi Múzeumban mutattuk be, az általam szerkesztett *Művészet és pszichoanalízis* című műhelybeszélgetés-sorozat keretében, ahová eljöttek a kötetben szereplő, még élő szerkesztőtársak, illetve özvegyeik.

A Stádium Kiadó 1995-ben korlátozott példányszámban megjelentette az eredetileg kézzel írt verseket, melyek öt kötetre való anyagot tettek ki. Így az emlékezetes vetítésen már az antológia is kapható volt, melynek történetét a fűszöveg alapján ismerhették meg a honi olvasók:

„A váci fegyházban 1954-ben a Nagy Imre-féle politikai vezetés jóvoltából – szabadabban össze-összeülhettek a börtönká-

polna melletti füves tisztáson (innen az elnevezés: füveskertiek). Az egykori börtönlakók emlékezete szerint ebédidőben s munkavégzés után itt is, mint a recski esztenen, valódi irodalmi élet zajlott. »Az itt összegyűlt költőket helyzetük egyformaságában az összeismerkedés első percétől fogva nem azonosságuk, hanem máságuk kapcsolta össze; méghozzá főként költő máságuk« – idézi fel a közös »szimpozionok« emlékét Kárpáti Kamil. »Szóban és folytatólagos levelezésben folytak az összecsapások, a viták, méghozzá egyre nagyobb hallgatóság előtt, egyre több résztvevő karéjában«. A magyar költészet integráns részének tekintették magukat az itt összekevert alkotók.

Füveskerti költők voltak: Béri Géza, Gérecz Attila, Kárpáti Kamil, Szathmáry György, Tollas Tibor, Tóth Bálint (rajtuk kívül több »névtelen« szerző).»

Ugyanebben az évben jelent meg magyar nyelvű tanulmánykötete is, *Kalandozásom Ferenczi nyomában – Egy „hazajáró” pszichoanalitikus gondolatai különböző témákhoz* címmel. Ezt a lehetőséget váratlan ajándéknak tekintette, mint a fülszövegben megvallotta: „ha valaki azt mondja nekem ezelőtt húsz esztendővel, hogy én rövidesen előadásokat fogok tartani Magyarországon, amelyekből itthon könyvem is megjelenik, mint fantasztát kinevettem volna. Annyira valószínűtlen volt, hogy a szovjet rendszer összeomlik és Magyarország felszabadul... Tényleg nem számoltam azzal, hogy a hazámban, amelyet 1956-ban mint börtönből szabadult politikai fogolyként és a szabadságharc résztvevőjeként el kellett hagynom, még részt vehetek az ország kulturális életében, szakmai és egyéb körökben. Azzal sem, hogy még magyar nyelven tarthatok előadásokat, miután több mint harminc évig a pszicho-

analízis anyanyelvén, németül tanultam, tanítottam, írtam. Nem volt egyszerű a magyar szaknyelvre áttérni, ezt szinte újra meg kellett tanulnom. [...] Valóban kalandozásokról van szó, annak többszörös értelmében is. Kalandozások Münchenből Magyarországra, kalandozások egyik témakörből a másikba, egy idős pszichoanalitikus gondolatai az élet különféle területeiről.»

2007-ben pedig megkapta a Magyar Pszichoanalitikus Egyesülettől a Ferenczi Sándor-emlékérmét, amelyet azok számára alapítottak, akik munkásságukkal kiemelkedő hatást gyakoroltak a pszichoanalízis módszerének és szemléletének népszerűsítésére, kutatásukkal jelentősen gazdagították annak alkalmazási lehetőségeit, és gyógyító munkájukkal hozzájárultak a pszichoanalízis megbecsüléséhez.

*

Rudi – mindenki így, becéző formában szólította – barátságos, mosolygós, rendkívül érdeklődő és együttérző, szabad szellemű ember volt. Amolyan bölcs „apafiguraként” tekintettünk rá, hiszen tudvalevő volt, mi mindenben ment keresztül, mégis meg tudta őrizni derűjét, humánusát és empatikus képességét. Szakmai kérdésekben eligazí-

tó volt a véleménye, nem csoda, ha rajongó barátok és barátnők fogadták mindannyiszor, ha Budapestre érkezett. És hacsak tehetne, jött, feleségével, az apró természetű, barátságos Jolival, akitől négy gyermeke született, azok pedig nyolc unokával örvendeztették meg őket. Joli úgy vigyázott férjére, mint a szeme fényére. Agilis volt, ha kellett, amolyan „érted haragszom” jelleggel – és mindig a háttérbe vonult, hogy „két test, egy léleként” szolgálhassa egyre többet betegeskedő párját. (Rudi azon a napon született, amikor József Attila a 25. születésnapját ünnepelte; s akkoriban érettségizett, amikor én megszülettem. Számomra fontosak – ha nem is misztikusak – ezek a személyes adalékok.)

Se szeri, se száma a nagyszerű találkozásoknak, amikor a Budapesten időző házaspár meghívta magához a hasonló szellemiségű barátokat. Kaptunk egy kör-e-mailt, a következő szöveggel: „*Kedves Barátaink, május 13-tól 26-ig kisebb megszakításokkal Budapesten vagyunk. Várjuk hívásokat. Üdv: Rudi és Joli*” S ilyenkor azokkal is összetalálhattunk, akikkel egy városban éltünk, de a bokros teendőik miatt nem értünk rá életjelet adni magunkról egymásnak. Ilyenformán a távol élő Rudi tartotta össze baráti társaságunkat.

Együttléteinket a kölcsönös, intenzív szeretet miliője uralta. Soha nem robbantak ki köztünk parázs viták, pedig intenzíven politizáltunk; együtt néztük meg az esti tévéhíradókat – ők Münchenben csak a Duna TV-t tudták fogni –, s azon frissiben megosztottuk véleményünket a látottakról. De nemcsak a magánélet szintjére korlátozódott a kapcsolatunk, hiszen Rudi a rendszerváltás óta a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tiszteletbeli tagja volt, s többnyire valamilyen szakmai eseményre érkezett Magyarországra. Előadásokat tartott a lélekelemzési konferenciákon, szemináriumokat tartott, publikált a magyar folyóiratokban, de gyak-

ran vendégeskedett más fórumokon is, ha kedvenc témáiról – például az egyéni és közösségi identitás problémáiról, a bennünk élő idegen zaklatásairól, netán vallási dilemmákról értekezett. Az utóbbi témát *Illúzió, kényszerneurózis, vagy mi?* alcímmel látta el.

Gyakran találkozhattunk vele a békásmegyeri evangélikus templomban is, ahol 2010. június 10-én *Az antiszemitizmus néhány pszichológiai és pszichoanalitikus szempontja* címmel tartott előadást, Marsovszky Magdolna kultúra-, antiszemitizmus- és anticiganizmus-kutatóval együtt, aki ugyanezt a témát elemezte. A házigazda természetesen Donáth László volt, aki számos helyi rendezvényen vendégül látta a szeretetreméltó házaspárt. Két évvel később újra szerepelt a sorozatomban, ezúttal Sipos András *Hat üzenet a pokol bugyraiból. Kamenyec Podolszkejától Buchenwald önfelszabadításáig* című tévéfilmjének szakértőjeként.

Személyes kapcsolatunkat már a kezdet kezdetén elmélyítette, hogy 2006 októberében hivatalos meghívást kaptam Münchenbe, az ottani Magyar Katolikus Misszió Döpfner Házába, hogy tartsak előadást József Attiláról. Kiderült, hogy Rudi ötlete volt az invitáció, miután elolvasta néhány könyvemet a költőről, akinek pályájáról a Németországban élő magyarok nem feltétlenül rendelkeztek friss kutatási adatokkal. Ellenkezőleg: az 56-os emigránsok ugyanabban az iskolarendszerben nevelődtek, amelyben én magam, így meglehetősen torz képet őrizhettek fiatalokorukból a „pártköltőről”, akit így akartak halhatatlannítani az ötvenes-hatvanas évek kultúrpolitikusai. Az előadásra megtelt a terem, és feszülten figyelt a közönség. Rengeteg kérdésre kellett válaszolnom, és elégedetten vehettem tudomásul, hogy sikerült megváltoztatnom a hallgatóság véleményét József Attila egyetemes költészetéről – és beavatnom őket a költő kisajátításokban gazdag utóéletébe.

A meghívás örvendetes „mellékkörülme-
nye” az volt, hogy férjem, Horváth Dávid
fotográfus is elkísérhetett, s Rudiék szállás-
vendégeként tölthettünk egy hetet Mün-
chenben. Lakva ismertük – és szerettük
– meg egymást. Rudi és Joli kulturális prog-
ramjainkról is gondoskodtak. Együtt néz-
hettünk meg néhány emlékezetes kiállítást –
köztük Rodin csodálatos szobrait, és a rövid
életében magnetikus hatású képeket alkotó
indiai-magyar festőművésznő, Amrita Sher-
Gil (1913–1941) nagyszabású tárlatát. (Utó-
lag tudtuk meg, hogy az egzotikus szépségű
Amrita az indológus dr. Baktay Ervin uno-
kahúga volt.) És akkor a müncheni sétákról,
a közös fényképezkedésekről, a jókedvű ba-
ráti találkozókról új ismerőseinkkel, a közös
főzésekről, a bajor sörözők látogatásáról és
az együttes zenei élményekről még nem is
szóltam, legfőljebb így, felsorolásszerűen.

Ezután mi is rendszeresen meghívót
kaptunk a budapesti Rudi-Joli találkozókra,
régii barátaikkal: B. Gáspár Judittal, Varga
Zsuzsával, Vincze Annával. Intím maradt a
kapcsolatunk akkor is, amikor csak e-mailen
leveleztünk. Minden magánjellegű problé-
mánkra bölcs tanácsokat adott: anyám szel-
lemi hanyatlásának, majd halálának elfoga-
dását ő könnyítette meg.

Könnyezve emlékezem legutolsó levelé-
re, melyben hirtelen támadt, végzetes beteg-
ségéről értesített. Nem győztem imádkozni
érte, de mivel a barátoktól arról értesültem,
milyen jól bírja az onkológiai kezeléseket, re-
ménykedtem, hogy erősebb lesz, mint a kór.
De hát 1930-as születésű lévén, 86 évesen
már kevésbé ellenálló valaki, ha annyi min-
dent túlél, mint a „gazdag szenvedésű” Rudi.

Aztán a reménykeltő híradások elapad-
tak. Nem mertem születésnapj köszöntőt
írni április 11-én, mert Joli megelőzött. Azt
írta, lábujjhegyen lépkednek Rudi ágya mel-
lett, figyelik a lélegzését, és attól rettegnek,
hogy nem éri meg a 86. születésnapját.

Megérte. Két nappal később távozott el

örökre – azon a napon, amikor kisunokám,
Dominik első születésnapját ünnepeltük.

Ha van valami, ami vigasz lehet ekkora
veszteség idején, csak az, hogy méltókép-
pen búcsúztatták.

Baka István
Háborús téli éjszaka

VII

Különös éjszaka ez, ráng, ráng a gyertya
lángja, mint
erőszakolt asszony; lobog,
mint katonavonat után lengetett kendő;
leng, mint akasztott hullája a szélben;
remeg a gyertya lángja,
mint döngetett kapu, –
Uram, Tehozzád kérnek
bebocsátást a holtak.

Áttörnek égő hajjal,
lángoló körmökkel, füstölgő orrlukakkal,
jönnek Galíciából, Verdun és Doberdo alól,
előzönlík a paradicsomot, és a Te szent
trónusod előtt összecsapnak újra.

Ezt akartad, Uram?

Ezt akartad Te, aki mint
spongyát vetted kezedbe a világot,
és letörölvén véle visszavont
parancsolataidat, most utolsó
csepp vérünk hulltáig csavargatod?

Üres már a mennyek
fekete táblája, Uram.

Remeg, remeg a gyertya lángja, mint
tüzes kard a sötétség hüvelyéből kivonva;
remeg a kardod, Isten:

MOST ÉN KÖVETKEZEM?

Gerlóczy Ferenc

Az empatis konténer

Zita öko-nevelő, eljár a gyerekekkel az erdőbe, és együtt összeszedik a szemetet, amit ott találnak. Az eldobált dobozokat, palackokat és más tárgyakat azonban nem valami szemetesládába dobják, hanem, miután megtisztították tőlük az erdőt, használati tárgyakat, sőt ékszereket készítenek belőlük.

A „szemét” azoknál is elfért volna, akik az erdőben eldobálták, mégis kihányták, oda, akárhova. Kikíváncozott.

Az igazi kívánczóság azonban nem ki-, hanem bekívánczóság. Nem a kikapcsolódásról, hanem a bekapcsolódásról, nem arról szól, hogy valamit kidobunk magunkból, hanem arról, hogy bedobjuk magunkat.

Pfítzner Ruditól hallottam először az „empatis konténer” fogalmát. Nem magyarázta meg, csak kimondta: „empatis konténer”, és én máris tudtam, hogy mire gondol.

Arra a biztonságos légkörre, amelyben egy anyára a gyermeke bizalommal, és ezért vég nélkül önthet rá kakit s kakofóniát, arra a viszonyra, amelyben a kliens biztos lehet benne, hogy pszichoanalitikusa soha nem fog visszaélni a rá bízott tudással, vagy amelyben a pszichoterápiás csoport tagjai tudják, hogy a többiek is mind megőrzik a csoport titkait. De az empatis konténer nemcsak azt ígéri, hogy a bizalmunkkal, a titkunkkal nem fognak visszaélni, hogy nem lesz abúzus, hanem elsősorban azt, hogy jó úzus lesz!

Említettem valakinek az „empatis konténer”, láthatólag vette, amit mondok, de később nem jutott eszébe ez a két szó, és úgy mondta: „tudod, a lelki szemetesláda, amiről a múltkor beszéltél”.

Rokon értelmű kifejezések ezek, de már csak ezért is helyénvaló lesz, ha megkülönböztetjük őket egymástól.

Félreértés ne essék: lelki szemetes ládának lenni sem utolsó, az sem megvetendő dolog, ha valaki kiöntheti valakinek a szívét, tudván, érezvén, hogy van befogadó személy, a szíve nem fog elfolyni a semmibe.

A lelki szemét nem veszhet el, újra kell hasznosítani. Fel kell dolgozni. Az nem lesz jó, ha csak beöntést adunk, beöntjük a sok lelki szemetet valamelyik barátunk ládája, még és még, többet és többet, miközben semmi egyéb nem történik, mint az, hogy a barátunk meghallgat minket.

Az empatis konténer több a lelki szemetesládánál; nem gödör vagy szatyor vagy láda, amelybe ömlesztve behányhatjuk mindazt, ami kikívánczolt belőlünk. Azt is joggal elvárhatjuk tőle, hogy soha ne teljen meg, és hogy legyen folyamatos hozzáférés a beleöntött lelki tartalmakhoz mindkét fél, vagyis annak a számára is, aki beleöntötte a szívét a ládába, s annak is, aki empátiájával a konténert biztosítja.

De Rudi nemcsak az empatis konténer fogalmával ajándékozott meg, hanem annak a fontosságát sem győzte hangsúlyozni, hogy nyissuk meg, tegyük átláthatóvá és átjárhatóvá, hozzuk mozgásba ezt a konténert. Vagy engedjük el a fogalmat – mondta az analitikus szociálpszichológus Rudi –, vagy tegyük alkalmassá arra, hogy a szociálpszichológiában is értelmezhető legyen.

Ha ugyanis egy személy önti ki a lelkét, az empatis konténer lehet egy másik személy (anya, barát, pszichiáter, például maga Pfítzner Rudolf, nem is akármilyen), ha azonban egy egész társadalom a beteg, őt nem lehet úgy az analitikus díványra fektetni, ahogy egy embert, s az empatis konténer szerepére sem lehet alkalmas egyetlen személy. Akkor pedig?

Sokat beszélgettünk róla, kicsoda lehetne egy beteg társadalom empatis konténe-

re, és mindannyiszor oda jutottunk, hogy a konténer itt csak maga a társadalom, illetve a társadalmi párbeszéd lehet. Ahhoz, hogy egy ország a díványra fekdhessen, nem egyetlen empatikus személyre, hanem többre, a közös traumatikus emlékekről szóló társadalmi párbeszédre, szabad sajtóra, tudományra, barátsággra, szerelemre, emberhez méltó életre, szeretetre, közösségre, legelső sorban pedig dialógusra van szükség.

Baka István
Háborús téli éjszaka

VIII (Passio)

Krisztus-éjszaka, tenyered
átszögezték a csillagok.
Tücsökcirpelés – tehetetlen
kínban fogad csikorgatod.

A Mindenség feszületéről
hogyan nézel engem, Éjszaka!
Még meddig hordja arcod e
Veronika-kendő Haza?

Vérző vonásaid letörli
talán mirólunk a jövő.
Borulj ránk, Megváltó Sötétség,
Te sorsunkká feketedő!

Peregnek még harminc ezüstként
kalászból a búzaszemek.
De szomjunk enyhíteni gyűlnek
ecetes spongya fellegek.

A Mindenség feszületéről
meredsz rám, Krisztus-éjszaka.
Ki Téged lát, nem futhat e
kendőnyi országból soha.

Pfítzner Rudolf

Fordulatok a trauma elméletében és kezelésében¹

A neurózisok első freudi teóriája, az elcsábítás elmélete 100 éves. Ennek az elméletnek a feladása 1897-ben vezet az intrapszichikus világ felfedezésével a pszichoanalitikus teória és praxis kialakulásához és az első nagy fordulathoz e tudomány fejlődésében. A trauma jelentőségét az analitikusok többsége hosszú ideig lebecsüli; nem így azonban Ferenczi, Hermann, Bálint és a Budapesti Iskola. A holokauszt túlélő áldozatainak és azok gyermekeinek súlyos traumatizációja a pszichoanalitikusok figyelmét újra a traumára irányítja. A legutóbbi években mint ha az elcsábítás elmélete is rehabilitálódna: több szerző írja le a borderline patológiát mint szexuális és agresszív traumatizálódás következményét. A traumához való elméleti hozzáállás a kezelés technikáját is befolyásolja: Freud „belátástechnikájával” szemben áll Ferenczi és utódai „élményterápiája”, amely a traumák feldolgozására alkalmasabbnak tűnik.

Előadásom írása közben kétségeim támadtak! Lehet erről a témáról még újat mondani Budapesten, az 1987. évi kongresszus és annak kitűnő előadásai (Haynal, Han Groen-Prakken, Sandler-Dreher-Drews és mások) után? Vagy a Thalassa 1994-es, a holokauszt-

¹ Előadás a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1995. évi konferenciáján. Megjelent az Animula kiadásában 1996-ban Budapesten, a *Korai személyiségfejlődés és terápiás folyamat* című kötetben, 81–87. A Hét Hársban Pfítzner Rudolf: *Kalandozásaim Ferenczi nyomában* című kötete alapján idézzük: Budapest, Animula Kiadó, 2005. 51–58.

ról szóló kettős száma után? Budapesten, ahol a genius loci, Ferenczi, Hermann és Bálint szelleme tovább hat, és kitűnő traumaszakértőket, mint pl. Virág Teréz vagy Vikár György, termel ki?

De 1995-öt írunk, és tulajdonképpen a pszichoanalízis 100 éves fennállását ünnepljük. Több szerző szerint *Irma álma* 1895-ből, amelyet Freudnak Fliesssel való levelezéséből (1985) és az *Álomfejtésből* (1900) ismerünk, a pszichoanalitikus álomértelmezés kezdetét jelenti. De az első freudí elmélet a neurózisok keletkezéséről is ebben az időben (1895–97) lát napvilágot: az „elcsábítás elmélete” (Tanulmányok a hisztériáról. – Studien über Hysterie, 1895); Zur Ätiologie der Hysterie, 1896), amely a gyermekkorban elszenvedett, felnőttek részéről okozott szexuális traumában látja a neurózisok eredetét. Mint tudjuk, Freud elfordulása az elcsábításelmélettől az első nagy fordulat a pszichoanalízis fejlődésében. Az elcsábításelmélet feladásával Freud a külvilág, a külső valóság patogén jelentőségét lényegesen redukálja, a traumatikus élményeket nagy részben a fantáziák világába sorolja. Ez a „befelé fordulás” vezet a gyermeki szexualitás, az Ödipusz-komplexus, az ösztönök és az intrapszichikus világ, a „pszichikai realitás” felfedezéséhez, a tulajdonképpeni pszichoanalízis megszületéséhez. Ettől a fordulattól kezdődően a pszichoanalízis történetében állandó vita tárgyává váltak a kérdések: trauma vagy konfliktus – trauma és konfliktus, a kettő összehatása, ill. kölcsönhatása – mennyiben és hogyan hat a „külső valóság” a „pszichikai” mellett a lélekre stb. Ez a vita nincs lezárva, hanem továbbra is egyik dinamikus tényezője az elmélet és a terápia alakulásának, tehát mindig aktuális téma. Sajnos a külső valóság naponta szemmel látható traumatikus hatása miatt is aktuális: gondoljunk csak a boszniai eseményekre, az Izraelben, ill. Palesztinában, Párizsban és a világ minden táján tör-

ténő terrorcselekményekre, brutális háborúkra stb.

A következőkben nem tudunk részletesen foglalkozni a traumaelméletekkel, hanem megkísérlem vázolni az említett dinamikát, a lényegesebb fordulatokat a pszichoanalízis történetében, a teljesség igénye nélkül.

Külön kimerítő téma lenne Freud motívumait megvizsgálni, amelyek őt az elcsábítás elméletének feladására készítették. Masson (1986) opportunizmussal gyanúsítja, Krüll (1992) Freud önanalízisében látja az okot, amelyben ő saját apját fogja az elcsábítás gyanújába, amitől annak halála után visszariad.

Freud elfordulása az elcsábításelmélettől, amelyet 1897. szeptember 21-én Fliesshez írt levelében fejez ki, nem teljes. Újra és újra visszatér a reális szexuális traumatizáció je-

lentségére a kórtörténetben, de máshol újra és újra „tévedésről” beszél, amelyet korrigálnia kellett. Egész életében foglalkoztatja a téma, újra és újra megkísérli a trauma és az intrapszichikus konfliktus integrációját a neurózisok pszichológiájában, de nem nagy sikerrel. Grubrich-Simitis (1987) utal Freud egy megtalált kéziratára (1915/1985a) alapján a kísérletre a traumát a fajtörténetben lokalizálni. A reális szükségbe jutott őshorda Freud „filogenetikus fantáziájában” traumatikus hatásoknak van kitéve: a klíma radikális megváltozása, éhezés és hideg, üldöztetés, kasztráció az ősapa részéről és végül is az ősapa megölése. Ilyen emlékezetnyomok átöröklése útján kerülnek „végül is a kasztráció fenyegetésének patogén terrorja, az ödipális szeretet- vagy halálkívánságok olthatatlan tüze, a hozzájuk kapcsolódó félelem és bűnérzések” az emberi lélekbe (Grubrich-Simitis 1987, 1009. o., Szerző ford.). Mint látjuk, itt az Ödipusz-komplexus fajtörténeti traumatikus eredetén keresztül igyekszik Freud az integrációra. Erre a gondolatra utolsó munkájában: „Mózes, az ember és az egyistenhit” (1939) is visszatér. Egyébként itt megjegyezhetjük, hogy Ferenczit is foglalkoztatják a filogenetikus őskorban lezajlott traumák: a tengerek visszahúzódásának katasztrófája és annak traumatikus következményei az élőlények számára. Erre alapozza 1924-ben genitális elméletét (Katasztrófák a nemi működés fejlődésében, 1929).

Míg Freud magatartása a trauma problémával szemben ambivalens, tanítványainak nagy része kifejezetten elveti az elcsábítás elméletét. Karl Abraham, a berlini csoport, majd a berlini pszichoanalitikus intézet alapítója írja 1907-ben Szexuális

traumák elszívódása mint az infantilis szexuális tevékenység formája c. munkájában: „Az infantilis szexuáltraumának semmi szerepe sincs a hisztéria vagy a dementia praecox etiológiájában. A szexuális traumák elszívódásában sokkal inkább már a gyermekkorban a későbbi neurózisra vagy pszichózisra való hajlam mutatkozik.” (Abraham, 1907, 180–181. o. Szerző ford.). Ezek a gyermekek csábítóak, abnormális, korai szexuális fejlődéssel, kvantitatívan is abnormális libidóval; fantáziájuk korán és fokozott mértékben foglalkozik szexuális dolgokkal. Tehát itt az áldozatból tettes lesz, és a trauma nem patogén elem, hanem szimp-tóma.

A következő évtizedekben Freud tanítványainak a zöme elveti a trauma jelentőségét a neurózisok pszichopatológiájában. Egy kivétel van: a háborús vagy traumatikus neurózisok jelensége, amelyre azonban külön törvények érvényesek. Mindenesetre a velük való foglalkozás hozzájárul, többek között az ismétlés kényszere felfedezésével, a pszichoanalitikus elmélet fejlődéséhez.

A pszichoanalízis „centrálmasszívuma” (Bálint kifejezése) szerint csak a pszichikai valóság, főleg az Ödipusz-komplexusból eredő intrapszichikus konfliktusok hatnak

patogén módon; a környezet hatásának jelentősége, különösen a gyermekkor után, szinte nullára csökken. Heinz Hartmann 1937–39-ből származó munkájában (*Énpszichológia és az alkalmazkodás problémája*) a külső valóságot standard-nagysággá redukálja, és „átlagosan elvárható környezetről” beszél. Mindezt teszi akkor, amikor a környezet kezd minden más, mint átlagosan elvárható lenni (Anschluss, Kristallnacht, a II. világháború és a holokauszt előjelei stb.)! De a környezet jelentőségének redukciója és az elfojtott intrapszichés konfliktusok tudatosítására koncentrálnak klasszikus „belátásterápia” (Cremerius, 1979) „előnye”, hogy lényegében társadalomkritika nélkül, a társadalmi tényezők mellőzésével egy diktatórikus környezetben is lehetségesnek tűnik. Közben lezajlik a holokauszt, a környezet megőrül, de a pszichoanalízis csak tétovázva és félszívvel hagyja el biztonságos territóriumát, az intrapszichikus konfliktus kizárólagos birodalmát! Lehet, hogy Magyarországon mindez kevésbé tűnik jelentősnek, hisz Ferenczi, Hermann, Bálint és a Budapesti Iskola a trauma jelentőségét a pszichopatológiában soha nem vonták kétségbe, a konfliktus mellett a traumát mint patogén tényezőt mindig figyelembe vették. Erre még röviden visszatérünk.

Néhány példa arra, hogy az analitikusok köztudatában a traumatizáló környezet jelentősége mind a mai napig elhanyagolható vagy másodrangú szerepet játszik: 1960-ban, pszichológiai diplomamunkámban az emigráns magyar egyetemisták inkulturációs problémáival foglalkoztam. Egy csoportban, amely terápiás segítséget nyújtott magyar menekülteknek, röviden referáltam munkám eredményeit. Egy analitikus kolléga „kioktatott”, hogy a „gyökérvészítés” depresszív reakciója nem a menekülés traumájának következménye, hanem a neurotikus konstitúcióé. Másik példa: az Öböl-háború idején egy analitikus munka-

csoportban több kolléga „csodálkozott”, hogy analíziseikben nem merült fel egyáltalán a téma vagy arra vonatkozó félelmek, affektusok. Itt talán egy tudattalan „meg-egyezésről” van szó analitikus és páciens között, hogy a külső valóság nem lényeges, nem tartozik az analízisbe? A Közép-európai Pszichoanalitikus Egyesületek 1982-ben tartott munkautalásáról „Trauma – Konflikt – Deckerinnerung” (Trauma – konfliktus – burkolt emlékezés) címmel megjelent kötetben Berna-Glantz (1984) kiemeli, hogy az esetmegbeszéléseknél a kollégák vagy traumatikus, vagy konfliktusból származó genezisre építették megfontolásait, de a kettő integrációja nem sikerült.

Mint említettem, egy egészen más, a pszichoanalitikus elméletnek és gyakorlatnak az eddig ábrázolt töréstől többé-kevésbé mentes fejlődése történt itt Budapesten, Ferenczi és tanítványai munkájában. Ferenczi és Budapest a 20-as években több szempontból ellenlábasai a berlini intézetnek (vö. Harmatta, 1994). Ferenczi, Rankkal együtt (1924a) hangsúlyozza az élmény szerepét a fantáziák mellett, és azt, hogy minden lelki történés emberi kapcsolatba van beágyazva. Ezáltal az intrapszichikus dimenzió mellett a szociális kapcsolaton keresztül a környezet lényegesen nagyobb jelentőséget kap, mint a teljesen befelé fordult analitikus munkában. Ferenczi, Hermann és Bálint, aki mestere gondolatait rendszerezi, a pszichoanalitikus tárgykapcsolat-elmélet első képviselői közé kerülnek. Ferenczi – különösen utolsó betegeivel való tapasztalatai alapján (akiket ma súlyos borderline pácienseknek neveznénk) – visszatér Freud elcsábításelméletéhez, és reális szexuális traumákra bukkan az analízisek folyamán. Utolsó, a wiesbadeni kongresszuson 1932-ben Freud tilalma ellenére megtartott előadásában (Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. A szenvedély és a gyengédség nyelve, 1933) szemére veti kollégáinak, hogy retraumatizálják betegü-

ket, amikor a trauma realitását nem fogadják el, és a valóságot fantáziának vélik. Leírja a traumatizáció folyamatát és a gyermek traumatikus reakcióját.

Ferenczi gondolatai lényegükben mind a mai napig érvényesek, és minden fontos elemét tartalmazzák a modern traumaelméletnek (túlstimuláció, döntő csalódás a felnőtt partnerben a jó introjektumok elpusztulásával, a személyiség részleges halála, a narcisztikus egyensúly összeomlása a disszociáció és fragmentálás veszélyével, az agresszorral való azonosulás, az agresszor bűnézéseinek bevetítése, a személyiség egyes részeinek kompenzatorikus túlfejlődése: „a tudós csecsemő” stb.). Freud és a pszichoanalitikusok túlnyomó része mereven és ellenségesen elutasítja Ferenczi gondolatait, így a regresszió terápiás hasznáról is. Bálint szerint a Freud és Ferenczi között előállt nézeteltérés „megrázta az egész pszichoanalitikus világot” (1994, 142. o.), traumatikusan hatott. A következményeket, Ferenczi évtizedekre terjedő mellőzését, ismerjük. De gondolatai bűvópatak-ként hatnak. Közvetlen tanítványai, mint Hermann és Bálint mellett sok más szerző is merít Ferencziből, sokszor elhallgatva a forrást. Melanie Klein, René A. Spitz, Margaret Mahler, de Winnicott, Masud Khan és sokan mások is Kohutig, Ferenczi befolyása alatt írják le a traumatikus jelenségeket a gyermek korai fejlődésében. A Bálint-féle (1994) „alzapavar” vagy „östörés”, amely az elmélyült regresszió folyamán jelenik meg, vagy Spitz megfogalmazása („a dialógus kisiklik”, 1974) és sok más munka, a fejlődés folyamán az anya és a gyermek korai, preödipális kapcsolatában fellépő, traumatikusan ható zavarokat írja le, amelyeket ma a „fejlődési trauma” (Müller-Pozzi, 1984) fogalma alatt foglalunk össze.

Ferenczi, a Budapesti Iskola és más szerzők, akiket a „bűvópatak” elért, hangsúlyozzák az említett „belátás”-terápiával

szemben a regresszió és a „korrektív emocionális élmény” pozitív szerepét az analitikus munkában, az analitikus türelmes, a páciensnek biztonságot (holding) nyújtó magatartását az értelmezés kizárólagosságával szemben, és így egy „másik” terápiás technikát fejlesztenek, mint az említett „belátás”-terápia. Cremerius (1979) felteszi a kérdést: Létezik két pszichoanalitikus technika? – és a második módszert Ferenczire vezeti vissza.

*

Freud 1917-ben a trauma következő definícióját adja: „egy élmény, amely a lelki életet rövid időn belül oly erős ingernövekedéssel szembesíti, hogy annak elintézése vagy feldolgozása a normális, megszokott módon nem sikerül” (Freud, 1917, 284. o. Szerző ford.). Más szavakkal: az én nem tudja el látni feladatát, az én ájult. A freudi definíció lényegében mind a mai napig érvényes, ha sok szempontból ki is egészül és differenciálódik is a pszichoanalízis továbbfejlődésével. Az én-pszichológia, a tárgykapcsolat-pszichológia, a fejlődépszichológia és a szelf-pszichológia új szempontokat vetnek fel, és különbözőképpen hangsúlyozzák a témát. A trauma fenomenológiája is alakul: az egyszeri sokk-trauma mellett stressz- vagy strain-traumáról (Kris, 1977), vagyis huzamosabb időn át ható traumáról beszélünk. Khan (1963) leírja a kumulatív traumát: ha az anya „ingerelhárító” feladatát belső és külső ingerek túlradása ellen a gyermekkel való preverbális kapcsolatában nem tudja ellátni, a gyermekben kumulálódik a traumatikus megterhelés. A kumulatív trauma fogalmát más szerzők a hosszantartó traumatikus külső behatás (extrémisztuáció) következményeivel hozzák kapcsolatba (pl. Grubrich-Simitis, 1979).

A trauma mint az ént megbénító történet mellé sorolódik a traumatizáció fogal-

ma, amely a traumára következő patológiás folyamatokat és azok végeredményét írja le. Keilson (1979) a hosszantartó, ismétlődő, masszív, kumulatív traumatikus hatásokat szekvenciális traumatizációnak nevezi, és kiemeli, hogy ez a személyiség struktúráját fundamentálisan szétrombolni képes, mivel az egyes traumák feldolgozása, ami megkönnyebbülést hozna, lehetetlen. Itt szeretném megjegyezni, hogy Bálint *Trauma und Objekt- beziehung* (Trauma és tárgykapcsolat, 1970) c. írásában Ferenczire hivatkozva a traumatizáció folyamatát szintén mint többfázisú, szekvenciális történést írja le.

Több szerző említi, hogy a trauma fogalmának használata pontatlan, sokszor zavaros (Anna Freud, 1967; Sandler, Dreher, Drews, 1989), ami a téma megvitatását nehezíti. De inflacionárius általánosítások is előfordulnak, ha például R. Ekstein (1979, 1078. o.) állítja: „A trauma a gyermekkor univerzális jelensége” (szerző ford.). Laplanche „általános elcsábítás elmélete” (1988) a fogalmat úgy kiterjeszti, hogy tulajdonképpen minden interakció elcsábításnak számít (Hoffmann, 1991). Ezek az általánosítások végső fokon értelmetlenné teszik a trauma fogalmát.

*

A traumatizáció folyamatát, a traumatikus reakciót különböző szerzők kisebb-nagyobb hangsúlykülönbséggel hasonlóan írják le. Itt M. Ehlert és B. Lorke (1988) munkája alapján – akik üldözési traumák (felnőtt áldozatoknál kínzás, megerőszakolás, politikai üldözés stb.) pszichodinamikáját vizsgálják – kísérlem meg távirati stílusban a folyamatot leírni. A kiszolgáltatottság ajult, tehetetlen szituációjában, félelemtől elárasztva az áldozat regresszív örvénybe kerül, és általános reinfantilizáció lép fel, amely az ént megbénítja. Ez a valóság és a fantáziák közötti határ elmosódásához vezet. A totális kiszolgáltatottság helyzetében az áldozat minden narcisztikus forrástól el van vágva, az énfunkciók narcisztikus telítettsége teljesen kiürül, egy „narcisztikus üresség” áll elő (Eissler, 1968). Egyúttal a megbízható, pozitív tárgykapcsolatok is elvesznek. Az omnipotensként megélt tettes a legkorábbi szülőimágók pozíciójába kerül, az áldozat megkísérli a tettesel való identifikáció (helyesebben annak introjekciója) segítségével narcisztikus krízisét legyőzni. Kínzások áldozatai szégyenkezve számolnak be arról, hogy a kínzás közben quasi reménykedtek, hogy a tettes vigasztalni, sőt szeretni fogja őket. Az áldozat bevetíti a tettes róla alkotott negatív képét, és leértékeli önmagát. Archaikus felettes-én szempontok is szerepet játszanak ebben.

Az elhárító mechanizmusok között első helyen az izoláció, derealizáció és deperszonalizáció szerepel. (Itt újra és újra idézik – különösen a derealizáció vonatkozásában – Hollós István Ernst Federnek 1946-ban írt levelét, amelyben beszámol lelkiállapotáról, amikor a nyilasok feleségével együtt a Duna-partra hajtották, és kis híján kivégezték. Tudta,

hogy mi vár rá, de „hidegen hagyta”, nem realizálta, figyelmét banális dolgokra irányította. (Lásd Vikár György cikkét is ezzel kapcsolatban a *Thalassában*, 1994/1–2., 139–140. o.). Az izoláció mellett a fő elhárító mechanizmus a hasítás, amelynek patológiáját különösen Kohut írja le, de a fogalom ebben a vonatkozásban már Ferenczinél megjelenik. A patológiás elhárítás a traumatikus reakció öndestruktív dinamikáját még fokozza.

*

A trauma irodalma három nagy témakörre osztható be:

1. A már említett „fejlődési trauma”, amely szerintem csak feltételesen tartozik a fő témához. Itt inkább az anya–gyermek kapcsolatának hiányosságairól van szó, mint aktív traumatikus behatásokról.

2. A második csoport óriási irodalommal a holokauszt jelenségével és traumatikus következményeivel foglalkozik. Itt is már elég régóta nem a közvetlen áldozatok pszichopatológiájáról van szó, hanem a második, ill. harmadik generáció károsodásáról. A traumatikus reakció különböző szempontjainak részletes leírását mindenesetre a holokauszt borzalmas következményeivel való foglalkozásnak köszönhetjük. A holokauszt mellett a Vietnam-veteránok traumatizációja, de a jobboldali és a kommunista diktatúrák vagy a szerb és egyéb nacionalizmusok által üldözöttek lelki sérülései is ehhez a témakörhöz tartoznak.

3. Mind ebben, mind a harmadik csoportban is jelentkezik a többgenerációs probléma, a traumatizáció folytatása a következő nemzedékekben. Itt a pszichoanalízis kezdetén szereplő szexuális traumatizáció patogén jelentőségéről van szó. Ma már tudjuk, hogy az incestuscsaládokban a legtöbb esetben a szülők is károsultak az előző generáció által. A több

nemzedék traumatizálódása jelenségén keresztül találhatunk összefüggést a fejlődési trauma csoportjával is. De az utolsó esztendőkből mintha újabb fordulat készülne, amely a freudi elcsábításméletet és Ferenczi hozzáállását látszik igazolni. Több szerző, többek között Ch. Rohde-Dachser (1991), de elsősorban U. Sachsse (1995) szerint borderline páciensek, elsősorban nők, nagyon gyakran gyermekkorukban súlyos szexuális traumákat szenvedtek el. Sachsse munkájában (*Die Psychodynamik der Borderline Persönlichkeitsstörung als Trauma-folge*, A borderline zavar pszichodinamikája mint trauma következménye) hangsúlyozza – szemben Kernberggel, aki a patológiát egy specifikus fejlődési zavarra vezeti vissza –, hogy a zavar nem deficitek következménye, hanem reális traumákra való reakció. A strukturális én-zavarok az elsenvedett, traumák következményei.

*

Befejezésül szeretnék néhány kérdést illetve témát felvetni, amelyek irányában szerintem a további traumakutatás mozoghatna:

1. A neurózisok (legalábbis a súlyosabbak – de hol vannak már a könnyűek?) pszichodinamikájában a konfliktusok dinamikája mellett egy traumatikus eredetű részleget is figyelembe kell vennünk (Müller-Pozzi, 1984), és a trauma és konfliktus dialektikáját, valamint annak terápiái szempontjait tovább kell kutatnunk.

2. A pszichoanalízis elméleti modelljei között különösen alkalmasnak tűnik a trauma jelenségeinek megértésére egyrészt a narcizmus-teória, másrészt a tárgykapcsolatok elmélete. Itt különösen a bevetített pozitív tárgykapcsolatok rendszere, amely stabilitást és azonosságot biztosít, de a trauma következtében előbb-utóbb veszendőbe megy, szorul további kutatásra.

3. A pszichoanalitikus szociálpszichológiának újra kellene éledni, és felmérni a társadalmi tényezőket, amelyek traumatikusan hathatnak, különösen akkor, ha a környezet „fejre állt”, megőrült, kiszámíthatatlanná vált, mint terror, diktatúra idején.

4. Végül is fel kellene mérni az átlagos társadalom rejtetten depriváló, potenciálisan traumatizáló tényezőit. Itt nem annyira a hirtelen, az ént megbénító masszív behatásról, hanem valószínűleg a „lassú víz partot mos” jelenségről van szó. Szerintem mindnyájan ki vagyunk téve kívülről jövő, idővel depriváló hatásoknak (pl. reklám), melyek felkutatása sürgősen szükséges lenne pszichohigiéniai szempontból. Lehet, hogy ez már nem sorolható be a trauma fogalma alá, de sok tekintetben hasonló károkat tud okozni, mint az.

Irodalom:

Abraham, K. (1907): Das Érteiden sexueller Traumen als Form infantiler Sexualbetätigung. In: Psychoanalytische Studien, Bd. II, 167–181. S.Fischer, Frankfurt/M. 1971.

- Balint, M. (1970): Trauma und Objektbeziehung. *Psyche* 24, 346–358.
- (1994): Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai. Akadémiai Kiadó, Budapest. – Therapeutische Aspekte der Regression. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1973
- Berna-Glantz, R.–Dreyfus, P. (Hrsg.) (1984): Trauma–Konflikt–Deckerinnerung. *Jb. der Psychoanalyse, Beiheft 8* (Arbeitstagung der Mitteleuropäischen Psychoanalytischen Vereinigungen 1982).
- Cremerius, J. (1979): Gibt es zwei psychoanalytische Techniken? *Psyche* 33: 577–599.
- Ehlert, M.–Lorke, B. (1988): Zur Psychodynamik der traumatischen Reaktion. *Psyche* 42, 502–532.
- Eissler, K. (1968): Weitere Bemerkungen zum Problem der KZ-Psychologie. *Psyche* 22, 452–463.
- Ekstein, R. (1979): Das Residualtrauma. *Psyche* 33, 1077–1098.
- Ferenczi, S. (mit Rank, O.) (1924a): Entwicklungsziele der Psychoanalyse. Hier aus: Bausteine zur Psychoanalyse, Bd. III, 220–244. Hans Huber, Bern-Stuttgart 1964. Magyarul részletei: A pszichoanalízis fejlődési céljai címmel, in: FS. Vál. 105–111.
- Ferenczi, S. (1923): Der Traum vom „gelehrten Säugling”. In: Sch II, 137.
- (1924): Katasztrófák a nemi működés fejlődésében. (1929). Filum, Budapest, 1997.
- Versuch einer Genitaltheorie. In: *Schriften II.* 317–400. S. Fischer, Frankfurt/M., 1972.
- (1933): Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: A pszichoanalízis és modern irányzatai. Gondolat, Budapest, 1971, 215–226. – Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind. Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft. In: Sch. II, 303–313.
- (1934): A trauma a pszichoanalízisben (1931–33). In: *Technikai írások.* Animula, Budapest, 1997, 113–121. – Gedanken über das Trauma. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, Bd. XX, 5–12.
- (1996): Klinikai napló, 1932. Akadémiai Kiadó, Budapest. – Ohne Sympathie keine Heilung. Das klinische Tagebuch von 1932. S. Fischer, Frankfurt/M., 1988.
- Flitner, E.–Merle, Ph. (1989): „Solange kein Fall bis zum Ende durchschaut ist...” – Die Psychoanalyse

- in Konflikt mit Freuds Verführungstheorie. *Forum der Psychoanalyse* 5, 249–262.
- Freud, S. (közösen Breuer, J.-fel) (1895): Tanulmányok a hisztériáról. (Részletek) in: Sigmund Freud Művei. Cserépfalvi, Budapest, 1993–1995, VII. kötet, 9–74.
– Studien über Hysterie. Gesammelte Werke (GW), I. 75–312. S. Fischer, Frankfurt/M., 1964.
- Freud, S. (1896): Zur Ätiologie der Hysterie. GW I, 426–459.
– (1900): Álomfejtés. *Helikon*, 1986. – Die Traumdeutung. Über den Traum. GW II-III.
– (1917): Die Fixierung an das Trauma, das Unbewusste. GW XI, 282–295.
– (1939): Mózes, az ember és az egyistenhit. In: Mózes. Michelangelo Mózese. (Két tanulmány). Európa, 1987, 7–210. – Der Mann Moses und die monotheistische Religion. GW XVI, 103–246.
– (1985): Briefe an Wilhelm Fliess 1887–1904. – Hrsg. von Masson, J.M. S. Fischer, Frankfurt/M.
– (1985a): Übersicht der Übertragungsneurosen. Ein bisher unbekanntes Manuscript. (1915) Hrsg. und mit einem Essay versehen von I. Grubrich-Simitis. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Groen-Prakken, H. (1989): Trauma, Entwicklungsinterferenz und Neurose. *Zeitschrift für Psychoanalytische Theorie und Praxis* 4: 334–347. (Eredetileg angol nyelvű előadás a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1987. évi budapesti kongresszusán.)
- Grubrich-Simitis, I. (1979): Extremtraumatisierung als kumulatives Trauma. *Psyche* 33: 991–1023.
– (1987): Trauma oder Trieb – Trieb und Trauma. Lektionen aus Sigmund Freuds phylogenetischer Phantasie von 1915. *Psyche* 41: 992–1023.
- Harmatta, J. (1994): A pszichoanalízis Budapesti Iskolája Kiképző Intézetének és a Berlieni Intézetnek összehasonlító vizsgálata 1920–1934. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Hartmann, H. (1939): Ich-Psychologie und Anpassungsproblem. *Psyche* 14: 81–164.
- Haynal, A. (1989): Die Geschichte des Trauma-Begriffs und seine gegenwärtige Bedeutung. In: *Zeitschrift für psychoanalytische Theorie und Praxis* 4: 322–333. (Eredetileg elhangzott a MPE 1987 évi budapesti kongresszusán.)
- Hirsch, M. (1985): Zur Psychodynamik und Familiendynamik realen Inzests. *Forum der Psychoanalyse* 1: 223–238.
– (1988): Inzest zwischen Phantasie und Realität. *Zeitschrift für Sexualforschung* 1: 206–221.
- Hollós, I. (1946): Brief eines Entronnenen. (Hollós levele Ernst Federnhez) *Psyche* 28: 266–268. (1974).
- Keilson, H. (1979): Sequentielle Traumatisierung bei Kindern. Enke, Stuttgart.
- Khan, M.R. (1963): The concept of cumulative trauma. *Psychoanalytic Study of the Child* 18, 286–306. (Deutsch: Das kumulative Trauma. In: Selbsterfahrung in der Therapie. Theorie und Praxis, 50–70. Kindler, München 1977)
- Kris, E. (1977): Die Aufdeckung von Kindheitserinnerungen in der Psychoanalyse. *Psyche* 31: 732–768.
- Krüll, M. (1992): Freud und sein Vater. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Laplanche, J. (1988): Die allgemeine Verführungstheorie und andere Aufsätze. Ed. discord, Tübingen.
- Masson, J.M. (1986): Was hat man dir, du armes Kind getan? Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.
- Müller-Pozzi, H. (1984): Trauma und Neurose. In: *Jahrbuch der Psychoanalyse*, Beiheft 8, 102–120.
- Rohde-Dachser, C. (1991): Expedition in den dunklen Kontinent. Springer, Berlin.
- Sachsse, U. (1995): Die Psychodynamik der Borderlin epersönlichkeitsstörung als Traumafolge. *Forum der Psychoanalyse* 11: 50–61.
- Sandler, J.–Dreher, A.U.–Drews, S. (1989): Ein Ansatz zu psychoanalytischer Konzeptforschung – Illustriert am Beispiel des psychischen Traumas. *Zeitschrift für psychoanalytische Theorie und Praxis* 4: 307–321. (Eredetileg elhangzott a MPE 1987. évi kongresszusán Budapesten.)
- Spitz, R.A. (1974): Der Dialog entgleist. *Psyche* 28: 135–156.
- Vikár, Gy. (1994): Zsidó sors(ok) az analitikus rendelés tükrében. *Thalassa* 5: 139–146.
- Virág, T. (1983): Kinder des Holocausts und ihrer Kindeskinde. Studien zur Kinderpsychoanalyse, *Jahrbuch* III, 43–66.

Baka István
Háborús téli éjszaka

IX

Különös éjszaka ez, be különös
színben játszik a gyertya lángjánál a bor:
színházi függöny vöröse, levonva még, –
milyen
színjáték kezdetére várva?

Különös éjszaka ez, sötétjében, mint lúgot
ivott
cselédlány, vonaglik e meggyalázott ország:
Katonavonatok rágják le falvait: hernyók
a faleveleket.

Különös éjszaka ez, az asztalon
reszket a gyertya lángja,
vergődik, mint horogra akadt hal; remeg,
mint tüzes kard a sötétség hüvelyéből
kivonva.

És égnek könyvlapok, bibliám lapjai,
felizzanak
a sorok, mint máglyán a holtak – zsíros
bűzüket
érezem már holtomig.

Miért nem vetsz a tűzre
engem is, kiszáradt tündérfát, Uram?

Üres a mennyek táblája, a csillag
csak krétanyom repedéseiben.

Ágak csapódnak ablakomba, mintha
a Semmiből lecsüggve
kalitka imbolyogna,
az verdesné az üveget rácsaival.

Ki szabadítja ki
fogylát: a téli éjt?

És felragyognak ablakomon a
jégvirág ráncai: tenyérránco, – a fagy
tenyeréből ki jósol még nekem
könnyű halált?

Befűtta az utat a hó... Ver még a szívem,
patkók csattognak bennem, hóviharral
küszködik egy lovas.

Hová fut?

Hová futhat még, meggörnyedve, gyötrött
arcát a halál fekete szelébe tartva?

Milyen üzenet bízott reá?

Marsovszky Magdolna

Ha nem dolgozzuk fel a múltat, a történelem megismétli önmagát!¹

Pfitzner Rudolf emlékére

Pfitzner Rudolf, akit mélyen tiszteltem és szerettem, azt az eszmei-kutatási irányt képviselte, amelyen szakmailag én is szocializálódtam. A Frankfurti Iskola tanításából indult ő is, amelynek analitikus és reflexív társadalomszemlélete számomra is norma. Beszélgetéseink visszatérő témája volt, hogyan lehetne ezt a szemléletet Magyarországon elfogadottabbá tenni. A kollektív önreflexió hazai hiánya elkészerítette, akárcsak engem.

Egyik szembenézésre motiváló kezdeményezése a holokauszt-túlélő dr. Heller György könyvének magyar fordítása és kiadása volt, amelyhez interjút is készített vele. Ebbe a könyvbe a szembenézésről szóló írást kértem tőlem, amely végül is nem kerülhetett be az összeállításba.

Tanulmányomat Rudinak szántam, és ha beleolvassok, mindig ő jut eszembe. Kevés ember van, akinek magamban csillagot választok, ő ezen kevesek közé tartozik, és ha mostanában felnézek este az égre, látom Pfitzner Rudolf csillagát.

Bevezetés

Ha azt akarjuk, hogy a történelem ne ismétlje önmagát, fel kell dolgoznunk a múltat. Ezzel kapcsolatban érdemes kitekintnünk

Németországra, amely ebben a vonatkozásban nagy utat tett meg. A németországi műltfeldolgozás több évtizedes folyamának az alapját a Frankfurti Iskola Adorno és Horkheimer nevéhez köthető filozófiája képezi. A Frankfurti Iskolában született kutatások és javaslatok nyomán alakult ki az a demokratizáló automatizmus, amelyet Magyarországon is nagy elismeréssel emlegetnek, megítélésem szerint azonban Magyarországon egyelőre még nem érzékelhető, hogy nyilvánvalóvá lettek volna a Frankfurti Iskola teóriái.

Pedig sok területet ki lehetne emelni, amelyekben érvényesül ez a kritikai szemlélet. Ilyen a kultúrpolitika, melyből ma már kihagyhatatlan a kultúrfilozófia és a szociálpszichológia. Míg egyelőre Magyarországon a „kultúrpolitika” kifejezésnek nem ritkán szitokszóként felfogott pejoratív értelme van, addig Németországban értéksemleges szakkifejezés. Sőt mivel Németország 60–70-es évekbeli demokratizálási folyamatában játszott óriási szerepet, pozitív asszociációt vált ki. Ugyanis az ún. „reflexív kultúrpolitika” irányvonala segítettek elő azt az osztársadalmi önreflexiót, amely a múlthoz való alázatos közelítésre motiválta a közösség tagjait.²

De a Frankfurti Iskola elméleti kutatásaira vezethető vissza végső soron a kirekesztéskutatás, a rasszizmuskutatás, például az ún. kritikai antiszemizmus-kutatás is, amelyre viszont a ma egyre inkább teret hódító anticiganizmus-kutatás is épül. Már ezen kutatási területek alapján is ki lehet jelenteni, hogy minden antimodern visszacsúszás ellenére egyre nagyobb köröket húz és egyre intenzívebben épül be a társadalom gondolkodási mechanizmusába a Frankfurti Iskola analitikus, reflexív szemlélete.

¹ Megjelent a *Galamus* portálon 2014. március 2-án: http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=362556:ha-nem-dolgozzuk-fel-a-multat-a-tortenelem-onmagat-362556&catid=9:vendegek&Itemid=134

² A reflexív kultúrpolitikáról már írtam néhány éve: <http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/52940/?page=4>, <http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/52940/?page=5>

Ez az analitikus nézőpont az NSZK-ban akkor kezdett egyre inkább terjedni, amikor a holokauszt utáni második évtizedben az új demokráciában újra felerősödtek a fasiszálódási tendenciák. A Frankfurti Iskola kutatói az akkori kormánnyal összhangban és annak támogatásával arra keresték a választ, hogyan lehetne az újra feleledő kirekesztő tendenciákat csökkenteni, és a demokráciát erősíteni. Ez azokban az ötvenes években történt Nyugat-Németországban, amikor éppen az ún. gazdasági csoda tanúi lehettünk. A holokauszt után először ekkor volt határozottan megfigyelhető a fasizmus újbóli térnyerése, s ez készítette a Frankfurti Iskola körül tömörülő kritikus marxista tradíciójú szociológusokat és szociálpszichológusokat offenzív állásfoglalásra.

A gazdasági csoda éveiben megújuló fasiszálódás ténye is mutatja, hogy a fasiszálódás nem függ össze gazdasági lecsúszással, gazdasági válsággal, a kapitalizmus válságával vagy netán a tőke mozgásával. A fasizmussal vagy a kirekesztési tendenciákkal kapcsolatos kutatások legfontosabb eredménye, hogy ki lehet jelteni: a fasiszálódás fő oka a társadalmi méretű szembenézés, vagyis a társadalmi önreflexió hiánya. A kirekesztési tendenciák növekedése sem a gazdasági lecsúszás következménye, hanem csakis a többségi társadalom szembenéztől való félelmével, a felelősség „másra”, egy „bűnösre” vagy „bűnbakra” hárításával függ össze. Ezért nevezi Adorno és Horkheimer az antiszemitizmust „kollektív paranoiának”³. A kirekesztési tendenciák tehát a többségi szorongások,

félelmek kivetítései emberekre vagy embercsoportokra, amelyeket a többség valamilyen szempontból „bűnősként” jelöl meg. A kollektív önreflexió hiánya vezet a „nemzeti áldozati mítosz” kialakulásához – amely az antiszemitizmus legfőbb hajtóereje⁴ – és a nemzet misztifikálásához, amely Roger Griffin fasizmuskutató szerint is a fasizmus legfőbb eleme.⁵

Ha a fasizmus vagy a fasiszálódás leglényegesebb eleme a társadalmi önreflexió és a múlttal való szembenézés hiánya, akkor a fasiszálódás ellenszere, az antifasizmus, a szembenéző, vagyis a reflexív műltfeldolgozásra való készítés. Ennek az a lényege, hogy meg kell próbálni a társadalmat olyan általános szemléletváltásra motiválni, amelynek leglényegesebb eleme az önreflexió. Mindez az aktuális kultúrpolitika és ezen belül a kritikus vagy reflexív emlékezetpolitika segítségével történhet, ami azt jelenti, hogy az emlékezet nem reflektálatlanul „leíró”, hanem az adott konkrét esemény történelmi összefüggésekbe ágyazásával kollektív önreflexióra motivál. A társadalmi szintű önreflexió felkeltése teszi lehetővé, hogy érzékenyen reagáljunk az újra és újra feltörő kirekesztési tendenciákra.

A műltfeldolgozás kifejezést azonban önmagában is kritikusan kezelik Németor-

³ Max Horkheimer/ Theodor W. Adorno, *Dielaktik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Frankfurt/M., 2004, 177–217 (Elemente des Antisemitismus. Grenzen der Aufklärung).

⁴ <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/antiszemitizmus-es-nemzeti-aldozati-mitosz>

⁵ Ezt előző írásomban fejtettem ki részletesen: http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/350589_nem_osztalyharc_faji_harc_nem_mutyi_fasizmus

szágban, ugyanis a múltat nem lehet „feldolgozni”. Ez a kifejezés azt szuggerálja, mintha egy befejezett folyamatról lenne szó. Ezzel szemben áll a nem befejezett, „a múlttal kapcsolatos munka – Arbeit an der Vergangenheit” állandó folyamatot jelző kifejezése, amely rávilágít a történés befejezhetetlenségére. A múlttal állandóan foglalkozni kell, s a múltfeldolgozás végső soron azt jelenti, hogy folyamatosan társadalmi méretű önreflexióval közelítünk a történelmi múlt bármely korszakához.

Eredetileg ugyan Freud volt az, aki kutatásaival és főleg az *Emlékezés, újra átélés, feldolgozás* (Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten) című írásával egyengette az „elfelejtés” paradigmájától az „emlékezés” paradigmájához vezető utat, de Adorno volt az, aki Freud nyomán az 1959-ben publikált *Mit jelent a múlt feldolgozása?* (Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit?) című előadásában elsőként világossá tette, hogy a múlt társadalmi „analízise” végtelen és lezárhatatlan. Ezért dolgozatomban Adorno *Mit jelent a múlt feldolgozása?* című írását közvetítem.

Adorno: „Mit jelent a múlt feldolgozása?” című előadása⁶

Mit jelent a múlt feldolgozása?

A múlt feldolgozásán általában nem azt szokták érteni, hogy komolyan megértjük

⁶ Írásom legnagyobb hányadában Adorno 1959-ben a *Mit jelent a múlt feldolgozása?* címmel megtartott előadását idézem. Adorno híres előadásának szövege nincsen meg magyarul (köszönöm Schein Gábornak és Kuroli Lászlónak, hogy segítettek nekem ezt kideríteni). A szöveg nagyrészt pontos fordítása Adorno szövegének, néhány helyen rövidítettem, máshol az érthetőség kedvéért hozzáfűztem értelmező, aktualizáló kifejezéseket, és a dolgozatot alfejezetekre osztottam. Az eredeti szöveg itt található: Theodor W. Adorno:

és tudatossá válik bennünk a múlt, hanem azt, hogy lezárjuk, és töröljük az emlékeztünkéből. De a tudatalattiságunk és a – talán nem is annyira tudat alatti – büntudatunk hártása abszurd módon kapcsolódik a múltfeldolgozáshoz. Mivel ez az abszurdítás tragédiához vezet, ezért nem kerülhetjük meg, beszélnünk kell róla.

Felejtés

Az ember általában el akarja felejteni a múltat. Annyiban igaza is van, hogy nem lehet a múlt árnyékában és attól való félelmünkben élni, hogy a bűnt erőszak követi, amit újabb bűn és újabb erőszak követ. Nincs igazuk azonban azoknak, akik így gondolkoznak, mert a múlttól elszakadni nem lehet, hiszen a múlt, ezen belül a nemzeti szocializmus vagy fasizmus, továbbra is jelen van⁷.

A múltat elsősorban azoknak kellene feldolgozniuk, akik erre a legkevésbé hajlandóak. Ezek azok az emberek, akik azal hártják maguktól a felelősséget, hogy nem hajlandók a kollektív bűnös szerepében megjelenni. Múlthoz kötődésük feletébb neurotikus: ott védekeznek, ahol nem is támadják őket, ott támadnak, ahol nincs is fenyegetés, azt azonban nem veszik észre, honnan jön a komoly veszély.

Óriási azoknak a száma, akik állítólag nem tudták, mi történt a II. világháború-

Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit? In: Theodor W. Adorno: Eingriffe. Neun kritische Modelle. *Gesammelte Schriften*, 10.2. Frankfurt am Main, 1997, 555–572.

⁷ Adorno maga sem határolta el egymástól a „nemzeti szocializmust” és a „fasizmust”, s hozzá hasonlóan manapság sincs éles megkülönböztetés. A fasizmus-kutatók egyre inkább beszélnek gyűjtőfogalomként „fasizmusok”-ról, s ennek alformáiról, specifikumairól, mint pl. a német, olasz vagy magyar fasizmusról. A fasiszta ideológia egyik legnevesebb kutatója, Roger Griffin kidolgozta a fasizmusok strukturális közös nevezőjét. Vö. Roger Griffin: *The Nature of Fascism*. London, Pinter, 1991.

ban, annak ellenére, hogy lassanként eltűntek a zsidók. Azok is, akik tudták, vagy tanúi voltak annak, ami történt, hosszú évtizedekig hallgattak a nyilvánvalóan elviselhetetlen lelki teher nyomása miatt. Pedig aközött, hogy nem akarunk valamit tudomásul venni, és aközött, hogy félelmünkben inkább közönyöseek vagyunk, szoros kapcsolat van.

Az elhallgató és önfelmentő emlékezetben helyet cserél a tettes és az áldozat

Mindannyian ismerjük azt az emberi hajlamot, hogy elhallgassuk a megtörténtet, vagy kisebbítjük jelentőségét, például amikor elkezdjük bizonygatni, hogy „nem is hat-, hanem csak ötmillió zsidót gázosítottak el”. Az ilyen valamiképp kompenzálni szeretné a holokausztot. „De mi is szenvedtünk eleget” – mondja, s párhuzamba állítja Auschwitzot a Gulaggal vagy Trianonnal. Később már mentegetőzik, és azzal nyugtatja lelkiismeretét, hogy valamilyen okának lennie kellett, hogy elvitték a zsidókat. Racionális érveket sorakoztat fel amellet, hogy a bűn nem is volt bűn, csak a hisztérikusan érzékenyek lel-

kének terméke, vagyis beképzeltése. Ez a „valamilyen” ok kezd aztán lassan növekedni és burjánzani, míg végül tömeges elvakultságba torkollik. Az elhallgatás vagy az önfelmentés folyamata során az is előfordul, hogy a saját felelősségét háritó ember fejében a fasiszmus alóli felszabadítók agresszorként jelennek meg, akiket pont azzal vádol, amit az eredeti agresszor tett, mikor még hatalmon volt. Így cseréli fel egymással a felejtő és önfelmentő emlékezet a tettes és az áldozat helyét. Mindez azért történik, mert pszichikailag nem sikerült feldolgozni a történelmet. A történet megértése helyett az emlékezet lerombolja vagy átírja a múltat.

A nemzeti szocializmus fájdalmas és kellemetlen emlékeinek a háritása vagy tudomásul nem vétele pszichológiai mechanizmusokra vezethető vissza, de reális okai is vannak. Az emlékezháritók azért is kényesek a történetekre való utalásra, mert az szerintük rossz színben tünteti fel az országot.

Ezzel szemben az emlékezet feldolgozása nem gyengesség. Sokkal inkább az éber tudatosság súlyos teljesítménye. A társadalom gyenge és elidegenedett önmagától, ha félszívűen éli meg a demokráciát. A „kom-

munistaellenesség”-ben is ez a dinamika fedezhető fel, hiszen a „bolsevizmus” (kommunizmus, posztkommunizmus) ellen harcoló emberek mindig a saját totalitárius szándékukat álcázzák.

Tekintélyelvű karakterek népnemzeti közössége (Volksgemeinschaft)

Mindkét totalitárius rendszerre ugyanazok az emberek sóvárognak. Az USA-ban, a Frankfurter Iskola emigrációs évei alatt végzett kutatások kimutatták, hogy az emberek tekintélyelvűsége nem politikai-ökonomiai kritériumok következménye, hanem sokkal inkább olyan dimenziókban mozog, mint erősség-tehetetlenség, korlátolt-ság, konformizmus, önreflexió hiánya és végül csekély nyitottság újabb tapasztalatokra. A tekintélyelvű emberek azonosulnak egy tekintélyelvű hatalommal, amely lehet egy kormány, egy elképzelt „nemzet”, egy egyház vagy valamilyen más közösség. A tekintélyelvű emberek önbizalomhiányban szenvednek, gyenge az én-képük, ezért csatlakoznak nagyobb kollektívumokhoz, csoportokhoz. Gyenge önazonosságuk be-

olvad a kollektívum „miazonosságába”, s így biztonságérzetet ad. A közösség fedi le számukra az önazonosság-keresést.

Illúzió, hogy a faszizmusban mindenki szenvedne. Azok szenvednek, akik ellen a ki-rekesztés irányul. Sok emberben azonban az az érzés kerekedik felül, hogy valaki „gondoskodik róla”. Ezek az emberek univerzális félelmükben a megszervezett társadalmat védőhálóként élik meg. Számtalan önmagától elidegenedett ember véli úgy, hogy a népnemzet adja meg neki ezt a védőhálót és a közösség melegét.

A népnemzeti közösségi illúziója és a társadalmi méretű kataklizma

A népnemzeti közösségben vélt egyenlőség azonban hazugság. Ez a rendszer, amelynek a kvázi-kollektívumába beolvadnak a gyenge önazonosságú, önbizalomhiányos emberek, magában hordozza önmaga Untergang-ját. A félelemre és szorongásra épülő közösségi modell ugyanis védekezési kényszert hordoz magában, ami felfegyverkezéshez, militarizmushoz és végső soron katasztrófához vezet. Meg akarja semmisíteni a számára fenyegető külső és belső ellenséget, tehát kifelé fegyveres konfliktusokba keveredik vagy háborút indít, befelé pedig meg akarja „tisztítani” a nemzetet azoktól, akikben a „nemzet belső ellenségeit” véli felfedezni. A „nemzeti megváltás” mítosza nem más, mint a nemzet megtisztítása annak vélt belső ellenségeitől.

Léteznek ugyan intő hangok, azonban a meggyengült vagy lerombolt kollektív emlékezet pszichikailag ellenáll, és nem fogja fel azokat. Ellenkezőleg, az intés nyomán még inkább bizonyítani akar, s egyre kényszeresebben idealizálja a népnemzetet, amelyben a kollektívum a minden, az egyén nem számít. Felvilágosító elemzések tömkelege sem képes arra, hogy ezt a kényszeres hiedelmet feloldja vagy legalább lazítsa, és a bele fek-

tetett energiákat csökkentse. Ezért az sem válik tudatossá, hogy újra a fasizmust és a „nemzeti megváltást” készíti elő, ami szükségszerűen vezet az újabb összeomláshoz.

Az emberek pszichéjében a mindenkori nemzeti szocializmusok vagy fasizmusok kollektív narcizmussá növekednek, vagyis a nemzeti büszkeség a mérhetetlenségig fokozódik. Az egyes emberek narcisztikus, ezért önámító impulzusai, energiái beolvadnak az egészbe, a kollektívumba, és azt hiszik, hogy megtalálják a békét s belső kielégültséget.

A fent említett, törvényszerűen bekövetkező katasztrófában vagy kataklizmában, amikor tehát valamilyen módon összeomlik a népnemzeti közösség, akkor a kollektív narcizmus alapjaiban sérül. Az egyes emberben azonban nem feltétlenül válik tudatossá, hogy az összeomláshoz nem a külső agresszorok támadása, hanem éppen hogy a népközösség belső dinamikája vezetett, szubjektív szinten tehát nem feltétlenül látja az eseményeket a maguk összefüggéseiben.

Szociálpszichológiai szempontból ez a feldolgozatlan múlt lényege.

Ott, ahol összeomlanak a kollektív identifikációs közösségek, de nem társul ehhez az a pánik, amelyről Freud a „Tömegpszichológia és önelemzés”⁸ című művében ír, ott feltételeznünk kell, hogy tudat alatt, lappangóan, de határozottan tovább élnek a népközösség iránti vágyak és a kollektív narcizmus.

Az összeomlás közeledte sem tudatosul mindenkiben. Hitler birodalmában is az utolsó pillanatig élt a feltételezett titkos fegyverekbe vetett remény. És ismeretes, hogy az 1989–1990-es rendszerváltás is a legtöbb ember számára váratlanul következett be. Szociálpszichológiai szempontból meg lehet állapítani, hogy a sérült, narcisztikus kollektívum az összeomlás előtt

és a összeomlás után is – melyet ismét csak nem tud feldolgozni – permanensen azon igyekszik, hogy megtartsa, illetve újra helyreállítsa a vélt rendet, amely nem más, mint a népnemzeti közösség. A múltból átörökölt és feldolgozatlan tudata arra ösztönzi, hogy mindent narcisztikus kívánságainak rendeljen alá. Ebből következik, hogy a realitást is úgy alakítja, hogy a kataklizmat, kollektívuma összeomlását utólag meg nem történtté tegye. Ha így sikerül visszaállítani az eredeti állapotot, akkor már közeleg is az újabb összeomlás. Addig, amíg nem sikerül feldolgozni a múltat, a történelem újra és újra megismétli önmagát, és a népnemzet eszméje újra és újra összeomláshoz, kataklizmához vezet.

A nemzet eszméje és a patológikus nacionalizmus

A nemzet eszméje, amely a felvilágosodás utáni modernitás progresszív folyamatában a szabad és önálló polgárok érdekeinek gazdasági egységét fejezte ki a feudalizmus területiális korlátaival szemben, a 19. század második felétől lassan a társadalmi haladást gátló tényezővé vált, vagyis antimodern visszaesést jelentett. A nacionalizmus eszméje azonban ma is tovább él, és azt az érzékcsalódást kelti, mintha még mindig érdekközösség lenne.

Amíg a liberalizmus a nacionalizmusban rejlő törzsi vonásokat képes korlátok közé szorítani, addig garantálja az egyéni szabadságjogokat is. A nacionalizmus azonban egy idő után szadizmusba és destruktivitásba fordul. A gyűlölet minden ellen irányul, ami más, tehát minden ellen, ami eltér a népnemzet ideáljától, s így létrehozza a nacionalizmus paranoid változatát. A paranoia, az üldözési mánia – melynek mechanizmusa szerint abból lesz üldözött, aki saját üldözöttségét másra kivetíti – ebben a narcisztikus közegben könnyen továbbterjed.

⁸ Sigmund Freud: *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. Hamburg, Nikol Verlag, 2010.

A gyenge önképpel rendelkező, patológikus egyén könnyen talál csatlakozást olyan kollektív paranoid ideológiához, mint például az antiszemitizmus. Ahogy a nacionalizmus paranoiája megnyilvánul az újabb katasztrófáktól való logikus félelemben, olyannyira kedvez is az elterjedésének. A patológikus nacionalizmusnak minden jele látható volt 1933 és 1945 között, s felfedezhető a mai Magyarországon.

A fasizmus él, és a sokat idézett műtfeldolgozás nem sikerült. Mivel objektív társadalmi feltételei mindmáig megvannak, szubjektív diszpozíciók ezen nem sokat tudnak változtatni. Ha az ember élni akar, nem marad más hátra, mint hogy megadja magát a körülményeknek. Autonóm személyiségét, amelynek az eszméjére a demokrácia épül, magába kell temetnie. A veszély objektív, s elsődlegesen nem az egyéntől származik.

Megelőzés

A megelőzést tehát kollektív formában kell megvalósítani, s ebben óriási szükség van a demokratikus pedagógiára. Mindenekelőtt a felvilágosításon és a felejtés ellen kell dolgozni, mert a felejtés és az önfelmentő, önigazoló mentségek könnyen egymásra találnak. Ez a mechanizmus működik például, ha a gyerekek szüleiknek tesznek fel kínos kérdéseket a múltjukról, s emezek elkezdik magukat tisztára mosni.

De a demokratikus pedagógiának is megvannak a határai, akár pszichológiai, akár szociológiai tanításról van szó, hiszen végső soron csak azokban tudatosodik a veszély-

érzet, akik amúgy is nyitottak, és alig fogékonyak a fasizmusra. Másrészt viszont nem felesleges az ilyen csoportokkal sem foglalkozni, közülük multiplikátorokat is lehet képezni, akik jobban elérik a nagyobb csoportokat vagy a tömeget. Szembe kell nézni azzal is, fennáll-e annak a veszélye, hogy a nyilvános felvilágosító próbálkozások dacos ellenállásba ütköznek, amellyel épp az ellenkezőjét érjük el, mint amit akartunk. Egy azonban bizonyos: a tudatosság soha sem tud annyi kárt okozni, mint a tudatalatti, lappangó, elfojtott emlékezet.

A múlt feldolgozása tehát attól függ, hogyan tudatosítjuk a múltat. Például, hogy megmaradunk-e a pusztá szemrehányás tényénél, vagy továbblépünk. Ehhez képzett nevelőkre van szükség, olyanokra, akik a szociológiát a történelem kritikus elemzésével kapcsolják össze (kritikai szociológia). Majdnem ennél is fontosabb azonban a pszichoanalízis, amelyet egyelőre még sokan elvetnek. A pszichoanalízis ismerete mindennél aktuálisabb. Az analitikusok elleni gyűlölet azonos az antiszemitizmussal, de sokkal kevésbé azért, mert Freud zsidó volt, hanem elsősorban azért, mert a pszichoanalízis pontosan azt a kritikus önreflexiót ösztönzi, amely az antiszemitákat a barikádokra hajtja. Tömeganalízis nem lenne megvalósítható, de nagy szükség lenne arra, hogy a szigorú pszichoanalízis éreztethesse a hatását, s befolyásolja az ország szellemi hangulatát. Még akkor is, ha ez csupán azt teszi magától értetődővé: a társadalom ne mást hibáztasson, hanem reflektáljon agresszív indulataira, és uralkodjék a saját belső kapcsolati rendszerén, melyben a csoportok közötti gyűlölethátrók egyre inkább elmozdíthatatlanná válnak. Mindent meg kell próbálni, hogy az objektív szintű potenciális kataklizmát szubjektív szinten kezdjük el megelőzni.

Az antiszemitizmus vagy anticiganizmus⁹ esetében például nem szabad beérni az anti-

⁹ Itt Adorno szövegét kiegészítettem az anticiganizmus kifejezéssel, hogy világosabbá váljon: a kirekesztési formák mindegyike a kirekesztő ember pszichikai ökonómiájának a szüleménye. Adorno és Horkheimer idejében még nem folyt anticiganizmuskutatás, de ez az új diszciplína a Frankfurti Iskola antiszemitizmuskutatásban elért eredményei nélkül elképzelhetetlen lenne.

szemita, anticiganista állítások korrekcióival, mert ezzel nem érünk el semmit, s a betonná lett gyűlöletet megingatni sem fogjuk tudni. Mentegetőzések, cáfolatok, nagy zsidó tudósok vagy híres roma emberek tetteire való hivatkozás – nem vagy alig használ, ezeknek propagandaízük van. A propaganda azonban nem más, mint az irracionalitásra adott racionális válasz, és így a totalitárius rendszerek előjoga. Azoknak azonban, akik szembe akarnak fordulni ezzel, nem szabad ugyanazokat az eszközöket utánozniuk, amelyekkel őket rekesztették ki. Zsidókról vagy romákról szóló dicshimnuszok, zsidók vagy romák csoportjainak bármilyen jószándékú elkülönülése vagy elkülönítése éppen az ellenkező hatást váltja ki, mert az antiszemitizmus, illetve az anticiganizmus irracionális érvrendszerét támogatja meg. Az antiszemitizmus és az anticiganizmus állításait nem is lehet igazán megcáfolni, hiszen az antiszemitizmusnak, anticiganizmusnak az antiszemita vagy az anticiganista ember pszichikai ökonómiaja az oka. Ami propagandisztikus, az kétértelmű marad. Az sem vezet megoldáshoz, ha minél több zsidó–magyar, roma–magyar találkozót szervezünk, bár ez önmagában véve mindig hasznos és jó. De ezzel nem fogjuk tudni megcáfolni azt a feltételezést, mintha az antiszemitizmus a zsidókkal, az anticiganizmus a romákkal függene össze, és konkrét tapasztalati élményekkel legyőzhető lenne. A meggyőződéses antiszemita és anticiganista ember karakteri lényege ezzel szemben épp az, hogy nem képes a tapasztalásra, meg sem lehet érdemben szólítani. Ha az antiszemitizmust vagy az anticiganizmust az antiszemita vagy anticiganista emberben lazítani szeretnénk, akkor nem szabad túl sokat várni a konkrét tények felsorolásától, ezeket vagy nem is fogja fel, vagy mint kivételeket könyvel el magában. Az érvelést sokkal inkább az antiszemita vagy anticiganista ember saját személyére kell irányítani. Benne kell tudato-

sítani, mi az, ami saját magában kialakítja a rasszista előítéletességet. A műtfeldolgozás mint felvilágosító munka lényege, hogy tükröt mutasson, rá- vagy visszafordítsa a problémát magára a szubjektumra. Mivel a rasszista ember önképe gyenge, a felvilágosító munka része – a saját rasszizmusával kapcsolatos szembesítésen túl – a rasszista ember önképének és önbizalmának és ezzel önreflexiójának az erősítése is. Ehhez olyan jól ismert fogást is társíthatunk, amellyel azokat a pszichológiai diszpozíciókat erősítjük, amelynek létezését a rasszista emberben feltételezzük. Mivel ezen fogások száma nem végtelen, ezért nem jelenthet nagy nehézséget, hogy aktualizáljuk és megismertessük őket szélesebb körben, majd később amolyan pszichológiai védőoltásként alkalmazzuk. E szubjektív felvilágosítómunkának a gyakorlati megvalósítása olyan pedagógiai és pszichológiai tett, amely csak közös erőfeszítéssel jöhet létre. Tekintettel azonban arra, hogy a potenciális erőszak objektív lehetősége tovább él, nem lesz elég a szubjektív felvilágosítás, még akkor sem, ha hatékonyabban folyik is, mint eddig. Ha az objektív veszély ellen akarunk tenni, akkor nem elég a szabadság és a humanizmus pusztá eszméjével érvelni, mert ezek – absztrakt mivoltuk miatt – általában kevésbé érthetőek. Ha felfedezzük a fasizmus eszméjét valakinél, akkor az egyetlen orvosság az, hogy őszintén és közvetlenül rávilágítunk erre, és szembe-sítjük vele.

Csak úgy tudunk az emberekben katarzist kelteni, tudatosítani a veszélyt, ha a legnyilvánvalóbbra emlékeztetjük: a nyílt vagy latens fasiszta megújulás háborút, szenvedést és nyomort hoz, ráadásul kényszerre zsimet, s végül katasztrófában végződik. Ez várhatóan erősebben megrázza az embereket, mint a humanitárius eszmékre való hivatkozás, hiszen, mint tudjuk, a mások szenvedései fölött könnyebben átnézünk, mintha magunkról van szó.

A múlt feldolgozva csak akkor lenne, ha a múltban rejlő okokat sikerülne kiiktatni. Az okok azonban még jelen vannak. Ezért a fasizmus veszélye is fennáll.

Eddig Adorno – kevés helyen kiegészített és néhány aktualizált kifejezéssel ellátott – szövege.

A belátás és a gyász hiánya kollektív viktimizáláshoz, kollektív áldozati mítoszhoz vezet

Adornóhoz hasonlóan nagy társadalmi szintű reflexív lökést adott Németországban 1967-ben az Alexander és Margarete Mitscherlich szerzőpáros által *Gyászra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai* címmel megjelentetett könyve,¹⁰ melyben arra világítottak rá, hogy a németek nem képesek a saját bűnük meggyászolására. A nemzeti szocialista vagy fasiszta eszme nyomán, mely a népnemzeti egységet hirdette, a „nemzethívők” a saját agressziójukat ún. Untermenschekre vetítették ki, s ezt utólag a németek nagy része nemhogy szégyellte volna, hanem még gyerekesen azzal mentegetőzött, hogy ő csak a Führert követte. Ez magyarázza a Mitscherlich szerzőpáros szerint azt az tendenciát, hogy a II. világháború után Németországban sokan egyéni és kollektív szinten is az ártatlan áldozat szerepében látták magukat. A többség magát a Führer kollektív áldozatának tekintette. Úgy vélték, Hitler félrevezette, manipulálta s végül cserbenhagyta őket, holott ők

teljesítették parancsait. Ugyanez az érv arra is jó volt, hogy elhárítsanak maguktól minden felelősséget, s azzal védekezzenek, ők „csak” parancsra cselekedtek. Ez infantilis magatartás, írja a szerzőpáros, melyben az emberek elfelejtenek, vagy elnyomnak magukban történelmi eseményeket, de legalábbis úgy állítják be, mintha nem tehetek volna semmiről. Másra hárítják a felelősséget, s a tettesek és az áldozatok relációját következetesen a maguk javára fordítják. Ha nem tagadják is a történelmi tényeket, akkor is mentegetik magukat, és valamilyen külső kényszerre, külső hatalmi tényezőre hivatkoznak¹¹.

Csak nagyon lassan, a háború után majdnem két évtized múltán kezdett kialakulni Németországban az a tudatosság, hogy egy ember (egyetlen Führer) sem lehet önmagában annyira mindenható, hogy kvázi le tudna igazni, félre tudna vezetni, vagy

¹⁰ Alexander Mitscherlich–Margarete Mitscherlich: *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. München, R. Piper & Co. 1967. A könyv *A gyászolásra képtelenül* címmel a Múlt és Jövő Alapítvány kiadásában és Huszár Ágnes fordításában 2014-ben jelent meg magyarul.

¹¹ Samuel Salzborn: Opfer, Tabu, Kollektivschuld. In: Michael Klundt et al.: *Geschichtspolitische Wege ins 21. Jahrhundert*. Hrsg. NBKK, Schriften zur politischen Bildung, Kultur und Kommunikation, Band 1, 17–41.

manupulálni tudna egy egész népet. Erre a tudatváltozásra kellett az egyéneket és gyász munkájukat motiválni, amelynek segítségével szubjektív szinten is tudatosítható volt, kinek mi a maga része a történelmi folyamatban.

A Mitscherlich házaspár könyvének a fő megállapítása abban áll, hogy a német társadalom nemzetbe (népnemzetbe) vetett hite és tömeges „nemzeti integrációja” volt az, amely kvázi kitermelte magából a Führert. A kollektív gyászmunka ennek megfelelően nem más, mint annak a belátása, hogy a németek a nemzetben (népnemzetben) mint illúzióban hittek. Ahogy Margarete Mitscherlich már férje halála után egy interjúban kifejtette s tanulságként megfogalmazta: Mi magunk voltunk azok, akik a folyamat részeseiként hittük, hogy létezne egy „németiség”, hittünk abban a mítoszban, hogy a „nemzet” túlnyúlik az ország határain, és hogy létezne egy népnemzeti közösség, s mi magunk voltunk, akik osztottuk azt a nézetet, mely a „nemzetet” az egyén fölébe s a közösséget az individuuum elé helyezi. Mi magunk voltunk azok, akik karizmatikus vezetőre vágytunk, és ezzel mi magunk is motorjává váltunk annak a tömegpszichózisnak, ami a népiertás felé vezető utat egyengette.

Vannak-e hasonlóságok a mai magyarországi helyzettel?

Magyarországon a rendszerváltás után szintén egyre többen érzik magukat áldozatnak. Áldozati mítoszok sora lát napvilágot, miközben a mitscherlichi értelemben vett gyász csak kis mértékben tapasztalható. Beindult ugyan a rendszerváltás után némi történelmi önreflexió, de mára – úgy tűnik – maga alá gyűrte a kollektív viktimizáló akarat.

Az ezzel együtt járó kollektív ellenségképgyártás messze nem csak a jobboldal-

ra jellemző, hanem a sokkal demokratikusabb baloldalon is előfordul. A balszélen ráadásul elég széles az a sáv, melyben a Magyarországon antifasisztaként deklarált csoportok ideológiája található. Ez az ideológia anticionista és Izrael-ellenes, valamint antikapitalista és a tőke ellen harcol, s nem reflektál arra, hogy ezzel a goebbelsi tőkeellenesség („finánc tőke = zsidó karvaly tőke”) jelenkori folytatója, mely nemhogy nem segíti elő a társadalom reflexív demokratizálását, hanem antifasizmus néven épp azt az ellenségképgyártást folytatja, amely egyszer már a holokausztban végződött.¹² Arra, hogy a tőkeellenes „fasizmuselmélet” önmagában is összeesküvés-elmélet, a magyarországi kutatásokban már régen rámutattak, így Erős Ferenc 1986-ban¹³. A fasizmus térnyerése is releváns kutatási téma Magyarországon. Így például 1994 óta háromszor került sor Enyedi Zsolt és az imént említett Erős Ferenc szociálpszichológusok vezetése alatt olyan felmérésekre, melyek a Franfurti Iskola módszereinek segítségével az ún. F-skála relevanciáját vizsgálták egy társadalmon belül, vagyis azt, hogy mekkora az adott társadalomban a fasizálódás lehetősége (az F betű itt a fasizmust jelenti)¹⁴.

Ennek ellenére, vagy éppen ezért, nem sikerült a rendszerváltás után a reflexív történelemszemléletet és a kollektív történelmi felelősségtudatot beágyazni a társadalomba,

¹² <http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/6805>

¹³ Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia. Történelmi és elméleti tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 212. A könyv eredeti formájában *Pszichoa-nalízis, freudizmus, freudomarxizmus* címmel 1986-ban jelent meg.

¹⁴ Pl. Enyedi Zsolt–Erős Ferenc (szerk.): *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*, Budapest, 1999. Erős Ferenc: 4. Exkurzus: Tekintélyelvűség és előítélet Magyarországon. In: *Analitikus szociálpszichológia. Történelmi és elméleti tanulmányok*. 233–235.

hiszen a népnemzeti felfogásnak a baloldalon sem volt igazán demokratikus alternatívája. Ezért kerülhetett idővel többségbe, 2010-ben pedig kormányra az a gondolat, hogy a magyar nemzet a történelme során mindig is áldozat volt. Az áldozati mítoszok gyártása, szakkifejezéssel a viktimizálás, Magyarországon sem más, mint pszichikai szintű kollektív védelmi mechanizmus, melynek segítségével a társadalom mindennemű tettesi mivoltát tagadja. A kollektív ártatlanság vélelme a „saját bűn” vagy a bűntudat háritását jelenti, s segítségével a bűntudat átformálható. A viktimizálásban a bűnök átvetődnek a „másik”-ra, az „idegen”-re, a folyamat tehát végső soron ellenségképgyártáshoz vezet.

A magyarországi társadalom nagy része ma önmagát az áldozat szerepében látja. Hol az EU, hol a Nyugat, hol a kapitalizmus, hol a neoliberalizmus áldozatának szerepében. Adorno marxista kifejezésével élve a társadalom elidegenedett önmagától, amiben az összeesküvéselméletek nagy szerepet játszanak. E konstrukciók, paranoid kivetítések ma már konkrét kirekesztésekben, rasszista szociálpolitikában, antiszemitizmusban, anticiganizmusban és homofóbiában manifesztálódnak.

A kormány immár a hírhedt antiszemita „hátbaszúrásos összeesküvéselméletet” (Dolchstoßlegende) hívja segítségül ahhoz, hogy felülírja a holokausztot. Az ahhoz hasonló a kitételeket, hogy „Trianonban nem külső ellenségeink, hanem belső ellenségeink szúrták hátba az országot” (Semjén Zsolt), Németországban a tankönyvekben tanítják az olyan gyűlöletbeszéd példaként, amely a holokauszthoz vezetett (Németországban a „versailles-i békediktátum” címszó alatt uralkodott ugyanez a nézet a két világháború között).

Lassan, de biztosan a „magyarság szenvedéstörténete” kerül a középpontba, s így kezd a holokauszt jelentősége – mint „rajtunk kívül álló” kisebbségnek, a „zsidóságnak a szenvedéstörténete” – csökkenni, felülíródni. Gulág és Auschwitz, Trianon és Auschwitz állnak egymással szemben, s relativizálják a világ legnagyobb, ipari méretű népirtásában, a holokausztban betöltött bűnösséget. Ebben a logikában a „zsidók” az ártatlanok szerepéből lassan, de biztosan átváltanak a bűnösök oldalára, miközben a saját etnikai „nemzet” (például a „magyarság”) „zsidó tettesek” áldozatává válik. Így cserél helyet egymással a tettes és az áldozat. A tettes-áldozat reláció megfordítása tehát a holokauszt relativizáláshoz vezet, de nem áll meg annál, ugyanis az emlékezet háritása válik újabb antiszemitizmus forrásává.

Ez a Mitscherlich házaspár kifejezésével infantilis, tehát önreflexió nélküli kollektív magatartás vezet Magyarországon is az ellenségképgyártó gyűlöletkultúrához, amely a faszizmus veszélyének fő forrása. Ha azonban az összeesküvés-elméletek gyakorlati és adminisztratív szintű védelmi mechanizmusokat vonnak maguk után, akkor közel van az összeomlás, a kataklizma.

Kultúrfilozófia és kultúrpolitika mint a kollektív önreflexió fő területei

Tömeganalízis nem lenne megvalósítható, de egy pszichoanalitikus megközelítésű kultúrpolitikával befolyásolni lehetne az ország szellemi hangulatát. Ezt lehetne megvalósítani – ahogy Németországban a 70-es évektől kezdve – az ún. „reflexív kultúrpolitika” segítségével. Ennek előfeltétele lenne, hogy a kultúra fogalmát, illetve definícióját tudatosan megváltoztassuk Magyarországon. A

zárt kultúradefiníciót fel kell váltania a nyílt kultúradefiníciónak, mely a nyílt társadalom záloga¹⁵. A nyílt társadalom kultúráját leginkább az ún. transzkulturális koncepció¹⁶ biztosíthatja, amelyben csökken a nemzetállam és az anyanyelv jelentősége, s így a kultúra nemzettel történő összetévesztése vagy a kultúra egy anyanyelvhez való restriktív kötődése egyre kevésbé lesz lehetséges. Ez nem jelenti azt, hogy eltűnnek a különbségek, hanem azt, hogy a megértési lehetőségek palettája bővül. A nyílt kultúra középontjában az egyén, az individuum és nem a nemzet áll, ezért nem az izolációt és a konfliktust, hanem az összefonódást és a kölcsönös áthatást, nem a szeparálódást, hanem a megértést és az interakciót segíti elő.

Tudjuk, és a Frankfurti Iskola hatására kialakult szociálpszichológiai elemzések nyomán sikerült is bebizonyítani, hogy az „idegenek”, illetve az „idegenség” elleni gyűlölet mindig kivetített öngyűlölet. Ezért fordítva is igaz a tétel, hogy az idegenség akceptálásának az az előfeltétele, hogy magunkban akceptáljuk az idegenség részleteit. Ezt lehetne hivatott megvalósítani a reflexív kultúrpolitikai irányvonal, melyben érezhetővé válhatna a Frankfurti Iskola demokratikus hagyatéka, akár csak Németországban. Ahogy ezt Wolfgang Welsch kultúrfilozófus megállapítja: „kulturálisan mindannyian mislingek vagyunk”.

¹⁵ Vö.: Bajomi Lázár Péter et al.: *A kulturális szféra helyzete Magyarországon*. Beszélő, 2013. július 3. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-kulturalis-szferahelyzete-magyarorszagon>.

¹⁶ Wolfgang Welsch: *Auf dem Weg zu transkulturellen Gesellschaften*. In: Lars Allolio-Näcke–Britta Kalscheuer–Arne Manzeschke (Hrsg.): *Differenz anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2005. 314–341.

Baka István Tépéscsinálók

Asszonyok ülnek a sötét szobában
holdhófehérben alkonybarna gyászban
és ujjai sűrögnek boldogan
kosaraikba gyűlik kavargva
mint rétekre a hó a tépés fodra
míg künn a síkon újul a roham
a bokrok bordáit szél kardlapozza
és vadnyúl lőporfüstpamacsa pukkan
nap vérzik el golyósebezte vadkan
s rohan a tél a csontporhó rohan

Asszonyok ülnek a sötét szobában
tépik a gyolcsot gyűlik a kosárban
és kavargva gyűlnek a sebek
kevés a kötszer még több lepedőt
huzatot inget szagatnak a nők
vér itat át ingvállfehér eget
kevés a hófúvás a föld sebére
fröcsköl a vér föl Isten ősz ölébe
a vőlegények vére dől zubog
kelengyét tépnek a menyasszonyok

Asszonyok ülnek a sötét szobában
ujjak sűrögnek hóvihar zajában
s míg künn az alkonyvérrel itatott
hófúvás vászna bomlik kavarg
s a napkorong a lőtt seb ontja vérét
a gyolcs suhogva gyűlik a kosárban
szagatják alkonybarna asszonyok
ki a fiát siratja ki a férjét
lány tépi el a nászágy lepedőjét
most arra is a férfvér csorog

Asszonyok ülnek a sötét szobában
holthófehéren éjfelete gyászban
csak ujjai sűrögnek boldogan
kosaraikba gyűlik kavargva
mint rétekre a hó a tépés fodra
míg künn a síkon újul a roham
a bokrok bordáit szél kardlapozza
és fölfröccsen az Isten ősz ölébe
a férfiak a föld fekete vére
s rohan a tél a csontporhó rohan

Nayanika Mookherjee

A „birangona”¹ historizálása

Morális kérdések az 1971-es bangladesi háború alatt elkövetett szexuális erőszak nyilvános elbeszélése kapcsán²

„Az élet szöveggé és a szöveg műfajjá válásának folyamataiból az emberi jogi diskurzusban kirekesztődött az egyéni értelmezés és a társadalmi kontextus. Ennek következtében a túlélők értelmezése az őket ért sérelemről – a nyilvánosság előtt biztosan – megváltozott. A tudás a tények, értelmezések és reprezentáció jellegzetes együttállásában jön létre és jelenik meg.”

(Richard A. Wilson: Emberi jogok, kultúra és kontextus – Antropológiai perspektívák)

1971 decemberében Kelet-Pakisztán a Nyugat-Pakisztánnal [ma: Pakisztán – *a szerk.*] és bengáli szövetségeseivel folytatott kilenc hónapnyi háborúskodás után Banglades néven független állammá vált. Látva a háború alatt megerőszakolt nők tömegét, az új kormány – hat nappal a háború végét követően – minden háborús nemi erőszak túlélőt *birangonának* nyilvánított, hogy csökkentse az őket sújtó kiközösítést. A bangladesi kormány merész, nyilvános erőfeszítése, hogy a megerőszakolt nőket a birangonák közé sorolja, máig egyedülálló a nemzetközi

gyakorlatban. Mégis, a kifejezés Bangladesen kívül sokak számára ismeretlen.

Negyven évvel az ország függetlenedése után a szabadságharc alatt elkövetett népirítás és nemi erőszak problémája továbbra is megoldatlan marad. A bangladesi balliberálisok a háborús bűnök bíróságán igyekeznek orvosolni az elkövetett igazságtalanságokat. Az igazságszolgáltatás kontextusában fontos a nemi erőszak historizálása, különös tekintettel az 1990-es években a témában megjelent riportokra. A személyes történetek nemzeti és nemzetközi térbe helyezése jellemzően elfedte az asszonyok saját beszámolóinak komplexitását és megerőszakolásuk feldolgozásának összetett tapasztalatát.

1972-ben a független bangladesi kormány rehabilitációs központokat hozott létre a birangonák számára. Ezekben a túlélő nőknek lehetővé tették az abortuszt vagy gyermekeik nemzetközi örökbeadását, szakképesítésben részesítették őket, férjet, illetve sokszor állami munkahelyet is szereztek nekik. 1971 decembere és 1973 közepe között a sajtóban gyakran jelentek meg hírek a háború alatt elkövetett nemi erőszakról, ám az ezt követő 15 évben a kormányzat és a média mintha elfeledkezett volna a birangonákról egészen a kilencvenes évekig. A háborús nemi erőszak valósága ugyanakkor nem tűnt el teljesen a nyilvánosság elől: 1971 óta tematizálja a fotó- és filmművészet, az irodalom és színház. A hivatalos orgánmok hangja mellett a birangonák élményein alapuló személyes tanúságtétel is hiányzott a közbeszédből. Egy 1992-es esemény azonban újra a média központi tárgyává tette a nemi erőszakot, ezzel új formát adva a birangonák politikai jelenlétének: egy civil rendezvényen lefényképeztek három, szegényes körülmények között élő birangonát, akik a kollaboránsok jogi felelősségre vonását követelték, majd fotójukat – beleegyezésük nélkül – országos napilapok publikálták.

¹ A *birangona* szó jelentése 'bátor nő'. A bangladesi álm szóhasználatában a kifejezés háborús hősnőt jelent.

² A cikk eredetileg *A történelem és a birangona* címmel jelent meg: <http://m.binalmag.com/history-and-the-birangona-bangladesh>. Letöltés: 2016. augusztus 15.

A téma újjáéledését követően jelentős számú feminista és emberi jogokkal foglalkozó szervezet kezdett hozzá a birangonák vallomásainak dokumentálásához, elsősorban az *oral history*³ módszert alkalmazva. Céljuk azon bengáli férfiak felelősségrevonása volt, akik a pakisztáni hadsereggel kollaborálva részt vettek az 1971-es nemi erőszakok és gyilkosságok elkövetésében. A kilencvenes évek végén a híres szobrász, Ferdousi Priyobhashini a nyilvánosság elé tárta, hogy őt is megerősítették a háború alatt. Priyobhashini a háborús bűnök bíróságának felállítását és a kollaboránsok felelősségre vonását követelő mozgalom egyik vezéralakjává vált. 2001 óta számos asszony vállalta nyilvánosan, hogy a 71-es nemi bűncselekmények áldozatai között volt.

Az ezredforduló óta eltelt időszak változást hozott a téma társadalmi emlékezetbeli reprezentációjában is. E változások főként a balliberális aktivistáknak a háborús események újragondolására és újraírására tett kísérleteit tükrözik. 2009-ben felállt a bangladesi háborús bűnöket vizsgáló nemzetközi bíróság (*International Crimes Tribunal of Bangladesh*). Itt 2012-ben meg is jelent egy asszony, aki tanúvallomásában megerősítette, hogy a vádlott, Abdul Quader Mollah nemi erőszakot követett el ellene (bár voltak újságírók, akik

kétségbe vonták vallomásának hitelességét). A 2013-ban indult Shahbagh-mozgalomban⁴ is fontos szerepet játszott a birangona alakja, mely a tüntetők rigmusainak visszatérő témája volt. Elmondhatjuk tehát, hogy bár az elmúlt negyven évben a háborús nemi erőszak nem számított központi témának Bangladesben, ma jelentős igény van arra, hogy kiemelt helyet kapjon a társadalmi emlékezetben. A közös emlékezést sokféle forma segíti: irodalmi, vizuális (film, dráma, fotó) és tanúvallomáson alapuló műfajok, amelyek biztosítják, hogy a megerősített nő ikonikus figuraként jelenjen meg a társadalom tudatában.

*

Az 1975 és 1990 között eltelt tizenöt évben a katonai kormányzatok, az állami narratívák és a média beszámolóí a háború emlékezetét alakítva a szabadságharcosok szerepére koncentráltak a leginkább. Az, hogy a kilencvenes években újra megjelentek az asszonyok beszámolóí az őket

³ Az *oral history* szót magyarul elbeszélt történelemnek szokták fordítani. A történelmi ismeretek, információk gyűjtését és feldolgozását a szemtanúk, résztvevők egyéni elbeszéléseire építő társadalomtudományi módszer. (A szerk.)

⁴ 2013-ban a bangladesi Shahbagh városban több tízezres tüntetések kezdődtek Abdul Quader Mollah halálbüntetését követelve. A férfit öt rendben találták háborús bűnösnek, életfogytiglani börtönre ítélték. A demonstrációk eredetileg Mollah és a háborús bűnök bírósága által elítélt többi férfi halálbüntetésének igényével indultak, ám később Banglades legnagyobb iszlamista pártjának betöltése lett a legfőbb témájuk. A párt vezetői közül sokakat az 1971-ben elkövetett bűnökben való részességgel vádoltak. (A szerk.)

ért nemi erőszakról, egy többféle változáson átment kontextusban értelmezhető. E változó kontextushoz tartozik a kollaboránsok visszahelyezése korábbi pozícióikba, a *razakarok*⁵ felelősségrevonásának hiánya, és a *fatvák*⁶ növekvő száma. Ide tartozik az, ahogy a nemzetközi emberi jogi szaknyelv a bangladesi *Muktijuddho-ra*⁷ mint polgárháborúra hivatkozik, és az a társadalmi igény is, hogy a háború emlékezetét a *projonmo*⁸ is megismerje és továbbvigye – és ezzel együtt annak tagadása, hogy e generáció a népiértésben fogantatott volna. Ez a változó kontextus, a fent felsorolt példák mind azt mutatják, milyen feldolgozatlan, s kibékítetlen a bangladesi nemzet történelme.

A kollaboránsok felelősségrevonásának igénye mellett megjelent a *razakarok* bíróság elé állításának igénye is, illetve az a követelés, hogy Pakisztán kérjen bocsánatot az elkövetett bűnökért. Olaj volt a tűzre az 1993-ban Londonban készült *War Crimes File* (Háborús bűnök mappája) című dokumentumfilm, amely három Kelet-Londonban élő kollaboránst és az általuk elkövetett háborús bűnöket kutatta fel. A kilencvenes évek bangladesi diskurzusát még érdekeseb-

bé tették a világban zajló, háborús nemi erőszakot érintő események: a nemi erőszak háborús bűnnek minősítése az 1995-ös pekingi nőkongresszuson; a japán kormány bocsánatkérése azoktól az asszonyoktól, akiket a japán hadsereg a második világháború alatt szexrabszolgákra kényszerített; illetve a boszniai és ruandai háborúhoz és népiértéshez kötődő nemi erőszakok. Nagy hatása volt Nilima Ibrahim *Ami Birangona Bolchi* (Itt a birangona beszél) című 1994-95-ben publikált kétkötetes művének is. A könyv hét olyan asszony személyes vallomása alapján, akiket Ibrahim 1972-ben, egy rehabilitációs központban dolgozva ismert és hallgatott meg az ellenük elkövetett nemi erőszakokról.

1996-tól, amikor az Awami Ligát képviselő Sheikh Hasina vezetésével új kormány került hatalomra, a nemi erőszak történelmi dokumentálása még nagyobb lendületet vett. A miniszterelnöknőre sokan a Muktijuddho szellemének megtestesítőjeként tekintettek. A kilencvenes években a bangladesi feministák, újságírók és emberi jogi aktivisták az oral history módszerrel kezdték dokumentálni az „alulról szerveződő” háborús hősnők vallomásait, hogy később azokat a kollaboránsok tárgyalásain bizonyítékként is használni lehessen. Ennek következtében ebben az időszakban számos „újjonnan felfedezett” birangona portréja és beszámolója jelent meg az újságokban.

Az egyik jellegzetes trauma, amit az aktivisták előszeretettel emlegettek a birangonák történeteiben (ironikusnak tűnik, hogy éppen a háborús hősnő szubjektív szempontját igyekezve megjeleníteni), az a megerőszakolt nők elszakadása rokonaiktól és barátaiktól. A szerzők pont azáltal teremtették meg a birangona mint abnormitás jelenségét, hogy arról a „borzalmas” folyamatról számoltak be, melynek során a túlélő asszonyok kiszakadnak a társadalmi hálózatokból. Bár az aktivisták célja a birangonák egyéni narratíváinak bemutatá-

⁵ A *razakar* a pakisztáni hadsereg által a háború alatt szervezett paramilitáris szervezet volt, amely főként Pakisztán-párti bengáliakból – tehát kelet-pakisztániakból, bangladesiekből –, valamint urdu anyanyelvű – tehát (nyugat-)pakisztáni – bevándorlókból állt. A *razakar* tagjai, a *razakarok* számtalan visszaélést követtek el, szerepük volt többek között a bangladesi értelmiségiek meggyilkolásában. (A szerk.)

⁶ A *fatva* az iszlám vallásban használt kifejezés. Olyan véleményt vagy értelmezést jelent, amelyet egy arra képzett személy nyilatkoztathat ki az iszlám joggal kapcsolatban. Hasonló a civil bíróságok precedens teremtő gyakorlatához. Híresek a valaki/valami ellen irányuló fatvák, melyek az adott személyt vagy jelenséget elítélik, pl. a Salman Rushdie író „halálos ítéletét” tartamazó fatva *Sátáni versek* című műve miatt. (A szerk.)

⁷ *Muktijuddho*: ’szabadságharc’, az 1971-es polgárháború megnevezése

⁸ *projonmo*: fiatalabb generáció.

sa volt, csak úgy tudták szemléltetni és képviselni a túlélőket, hogy eltűzötték traumájukat, elhanyagolva ezzel az oly fontosnak tartott személyes hitelességet.

*

Közismert és alaposan dokumentált annak a három enayetpuri asszonynak a története, akiket a zászlajára tűzött a civil társadalmi mozgalom, és akiknek fényképe hozzájárulásuk nélkül jelent meg az országos lapokban. A fényképek egy dhakai találkozón készültek, ahol több megerőszkolt nő is beszámolt háborús élményeiről. A találkozó egy olyan – balliberális civilekhez kötődő – mozgalom egyik eseménye volt, amely az egykori razakar, Gholam Azam felelősségrevonását követelte. Azam háborús bűnei ellenére később újra politikai szerephez jutott. Amikor a három asszony fényképe az összes vezető bangladesi napilap címdoldalán megjelent, mindenki számára nyilvánvalóvá, szemmel láthatóvá vált, hogy az 1971-ben megerőszkoltak továbbra is küzdenek az igazságért. Bár az asszonyok nem szólaltak meg a találkozó alatt, fényképük visszahozta a háborús nemi erőszak témáját a bangladesi médiába.

A fénykép az asszonyokat a tömeg gyűrűjében mutatja – egyikük guggol, a másik kettő összekuporodik, mintha lapulnának valami elől. Ketten közülük lefelé néznek, de mintha éreznék a körülöttük álló tömeg pillantását, arcuk felhős, tekintetük üres. Egy asszony oldalra fordul, hogy ne látszódjék arca a képen. A három asszony testbeszéde egészen mást érzékeltet, mint a képalírás: rejtőzködő visszahúzódságuk éles ellentétben áll a hozzájuk csatolt ellenállással és heroizmussal. A fényképek nemcsak

arcot, nevet, kézzelfogható identitást adtak a „kétszázezer anyának és nővérnek”, hanem közösségeiket is megmutatták: falujukat, szűkebb és kiterjedt családjukat, férjüket, gyerekeiket. A fényképek kimondatlanul jelezték a bangladesi nőjogi mozgalom megerősödését és akaratát, hiszen megmutatták a vidéki asszonyok „felkelését” a 71-es kollaboránsok ellenében.

Ahogy az egyik lefényképezett nő férje elmondta: „Enayetpurban mindenki tudott a *ghotonáról*, az „eseményről” – ahogy az 1971-es nemi erőszakokra utaltak. A háború után mondták, hogy ha felírjuk a feleségünk nevét a megerőszkolt nők listájára, pénzt, házat, orvosi ellátást kaphatunk. Azóta is rajta van a nevünk a listán.” A nem sokkal a háború után Banglades-szerte összeállított listákat a szabadságharcosokról és mártírokról az épp aktuális helyi és országos hatalom politikai érdeke szerint ma is, újra és újra átírják.

A helyi vezetők egymást hibáztatták a főtök címlapra kerülése miatt. Az asszonyokat különféle ígéretekkel csábították Dhakába, nekik egészségügyi ellátást, munkát, a gye-

⁹ Különböző becslések szerint 200 és 400 ezer közé tehető azoknak a bangladesi nőknek a száma, akik áldozatul estek az 1971-es háború alatt zajló szervezett nemi erőszaknak.

rekeiknek oktatást ígértek. Cserébe azonban azt kérték tőlük, hogy – az egyik nőt idézve – „hullajtsanak valódi könnyeket”, mutassák meg fájdalmukat, legyenek igazi birangonák, és egy teremnyi ember meg egy kamera előtt vállalják tanúvallomását. Utóbbi kifejezésére a bengáli *jobab* szót használták, mely választ jelent, kötődik a tanúságtételhez is, határozott megszólalásra utal. Ahogy az egyik birangona felidézte, „nagyon szégyelltem magam (*shorom*) annyi ember előtt. Úgy éreztem, megnyílik alattam a föld.”

A „megnyílik alatta a föld” analógia a hindu Rámájana eposzra is utalhat. A történet szerint Szíta a földhöz kiált, hogy nyíljon meg alatta, amikor férje, Ráma másodszer is kéri: hűségét bizonyítandó vesse magát tűzpróba alá. Nem biztos, hogy a birangona szóhasználata szándékosan evokálta a Rámájánát, jöllehet ez sem kizárt, tekintve a történet népszerűségét a bangladesi vidéki kultúrában. A megnyíló föld talán az asszonyoknak azt az erős vágyát fejezte ki, hogy testileg tűnhessen el az őt birangonaként látó és láttató tekintetek elől, hiszen ez a szerep megalázó és szégyent hordozó. A megnyíló föld metaforája érzékletesen mutatja meg, milyen hatással volt az asszonyok mindennapjaira az erőszak utóélete. Feháborodva mesélték: „Azt akarták, hogy szálljunk fel egy teherautóra, és tanúskodjunk (*jobab*) több millió ember, köztük fehér idegenek (*bideshi*) előtt, akik fényképezni kezdtek. Nem az lett volna a helyes, ha elmondják, hogy miért és hova visznek?”

Az asszonyok végül nem szóltak meg, de a nevükben bejelentették, hogy Gholam Azam halálbüntetését követelik. Tanúságtételük fizikai – látható és tapintható – eredményre vezetett, kiléptek a kétszáz ezer anonim birangona statisztikai tömegéből.

A találkozó után sokan keresték fel a nőket falujuk környékéről és Dhakából, hogy tovább kérdezzék őket a 71-ben történetekről, és dokumentálják tapasztalataikat. Egé-

szen a kilencvenes évek végéig kaptak ígéreteket állásokra, orvosi ellátásra, oktatásra. A látogatások miatt a falubeliek megvetéssel (*kbota*) tekintettek a nőkre és családjukra. Amíg 1997-98-ban nyolchónapos terpmunkát végeztem Enayetpurban, a falu lakói sokszor mondták: „*ora to haush kore jai nai, e to jor purbok hoyeche*” – vagyis: „a nők nem maguktól mentek, kényszerítették őket”. Tehát amikor a falu 1971-ben hallott a nemi erőszakról, nem ítélkezett az asszonyok felett sem a magánéletben, sem közösségként. Tudták, hogy a nőket megerőszakolták; olyan tragédiát éltek át, amely bármelyik családdal megtörténhetett volna. A kilencvenes években azonban úgy látták, a nők kitergették a közösség egyik nyílt titkát, ezért több falusi szankciókat követelt ellenük. A falu lakói azt mondták, a nőket és családjukat a nemi erőszak miatt, és különösen azért vetették meg, mert látszólag szándékosan tartották napirenden a témát (noha a felelős pakisztáni katonákat már nem volt lehetőség bíróság elé állítani). Az emberi jogi aktivisták szerint a megerőszakolt nőket mindenki elutasítja: férjük, családjuk, falujuk. A háborús nemi erőszaknak számtalan narratívája létezik, az áldozatul esett nők tapasztalatai mégis feledésbe merülnek.

Könyvemben¹⁰ számos olyan háborús nemi erőszakhoz kötődő dokumentációs kísérletről írtam, amely során a birangonák narratívája még tanúvallomásaik részleteinél is elborzasztóbb alakot öltött. A birangonákat vagy fizikai tünetek, például testi-lelki betegségek nyomán azonosították, vagy családjuk és tágabb közösségük által kitaszított személyként definiálták. Ennek következtében a történet mindig a birangona „borzalmas” megerőszakolásáról szól, ez az a történet, amelyre emlékeznek és emlékeztetnek, kizár-

¹⁰ Nayanika Mookherjee: *The Spectral Wound: Sexual Violence, Public Memories and the Bangladesh War of 1971*. Durham, Duke University Press, 2015.

va ezzel a túlélő asszony életének összetettségét a kurrens háborús diskurzusból.

*

Kétségtelen, hogy az oral history módszer jelentősen hozzájárul a nőkkel kapcsolatos történetírás mélységéhez. Bangladesben fontos társadalmi eseménynek tekinthető az a folyamat, melynek során az oral history segítségével kezdték újra felelősségre vonni a 71-ben elkövetett bűnök elkövetőit. Sőt elmondhatjuk, hogy a módszer olyan felteteleket teremtett, amelyek lehetővé tették különféle társadalmi háterű asszonyok számára, hogy elmondják az őket 1971-ben ért erőszak és háború utáni életük történetét. Ugyanakkor az oral history alkalmazása mellett a kutatóknak a módszer korlátaira is figyelniük kell, különösen akkor, ha önállóan, más metódusok kizárásával használják. Számomra különösen az tűnik aggályosnak, hogy az oral historyt, a tanúságtételt, az emlékezést gyakran kritikátlanul alkalmazzák az „igazi múlt” „elhallgatott történeteinek” újbóli felfedezésekor. Mintha a beszédhez való jog, egy történet elmesélése önmagában gyógyító erejű volna. Arra volna szükség, hogy a bangladesi „elbeszél történelem” felfedezze a túlélők vallomásainak társadalmi életét, megvizsgálja, hogyan sajátítják ki a narratívákat különböző kontex-

tusok, különös tekintettel a dokumentáló közegre. A 71-es erőszakélmények lineáris, kukkoló elmesélése helyett a vallomásoknak a konfliktus utáni területre kellene fókuszálniuk, hogy az apró, egyéni hangok ne csak kötődjenek a nemzeti narratívához, hanem reflektáljanak is az 1971-es és a kilencvenes évekbeli eseményekre. Ezen keresztül válhatna hangsúlyossá a tanúságtétel politikai szerepe és társadalmi jelentősége a nemzeti folyamatokban.

Ugyanakkor fel kell tenni a kérdést, fontos-e ebben az esetben, hogy az emberi jogi narratíva áldozatfókuszú legyen, és milyen jellegű áldozatot igényel ez a folyamat. Bangladesben az autentikus áldozatot a trauma definiálja, amelynek legfőbb jele a nemi erőszak okozta maradandó fizikai elváltozás. Továbbá lényeges, hogy a valódi háborús hősnőt a családi és tágabb közösségi hálóból való kiszakadása teszi azzá, ami. Az emlékezetpolitika alapját a nemi erőszak feltételezett következményei jelentik, a szükségszerű trauma és a magától értetődően traumatizált további életút. Ezért tehát az oral history műfaja arra törekszik, hogy a töredékes, alárendelt hangokat átfogó kórossá teremtse, amelynek szövegei mégis megőrzik sajátos jellegüket. Ironikus, hogy sok aktivista a háborús nemi erőszak elhallgattatásáról beszél, miközben ő maga sem

tesz mást, mint a megerőszakolt asszonyok összetett tapasztalatait egyszerűsíti le és tünteti el.

A fent leírtak nem tagadják az 1971-ben elkövetett szexuális erőszakot. De fontos, hogy tovább lépünk: a nemi erőszak reprezentációjának a makró, nacionalista szempontrendszer helyett elsősorban azoknak a nőknek az igényeit és vágyait kellene tükröznie, akiknek a narratívájára épül. Írásomban amellettyekeztem érvelni, hogy a nemi erő-

szak narratívájának tartalma ne legyen előre meghatározott. Ellenkezőleg: fejezze ki a megtapasztalt megszámlálhatatlanul sok árnyalatát, amelyekről az érintett asszonyok beszámoltak. Ha ez nem történik meg, el-
lentmondás alakul ki a nagy egész narratívája és a benne létező személyes életek között. Ez az egyik legfőbb morális dilemma – olyan dilemma, melyet magam két lovat megülve próbáltam feloldani: egyrészt felidézve Gayatri Spivak figyelmeztetését, hogy a kutatás és a reprezentáció mindig elválaszthatatlanul összefonódik a politikával, a hatalommal és privilegizált helyzettel, másrészt emlékezve Michael Taussig felhívására, hogy az antropológus legyen önkritikus, figyeljen saját történelmi helyzetére és környezetére, és szólaljon fel mindazon igazságtalanság ellen, amellyel kutatási területén találkozik. Nem szabad a megerőszkolt asszonyok hangját az „iszonyatos” és „traumatikus” szavak ketrecébe szorítanunk. Azt kell bemutatnunk, hogy a hábo-

rú alatti erőszakot túlélők hogyan folytatták életüket e tapasztalatok terhével, hogyan vált személyes történelmük e fejezete későbbi mindennapjaik részévé.

(Fordította: Lőrincz Borbála)

Takács Zsuzsa
Az évezredes jajszó

(Szarajevo, 1993)

Lesz köztetek aki nem tud majd nőre nézni ezentúl, a merő seb látványa, a szag, ha egyáltalán túlélitek, elég; az ismétlés kényszere előjön, az eltört gerincek, az elakadó, majd váratlanul felvijjogó hang, mintha önmagától szólna.

Ó, az évezredes jajszó!

Jelentem, letéptük róluk az inget,
Jelentem, ledöntöttük őket a földre.

Mint az elromlott riasztó, úgy sikoltozott.

Jelentem, egy kidöntött ajtón kellett

feküdni,

mert menekülni próbált. Jelentem,

láttuk, hogy öreg. Láttuk, hogy beteg.

Láttuk, hogy gyerek. Jelentem,

megszolgáltuk a soronkívüli szabadságot,
ahányan csak voltunk mind.

De a legrosszabb lesz újramezdeni,

egy nő kegyéért indulni harcba.

Villogni és megérkezni,

és akkor valami azt súgja:

ne legyen tanúl! És rácsúszik a tenyér

a sikoltani kész ajakra:

„Bármit, szerelmem csak ne sikoltozz!

Bármit, csak takard el magadat!

Tedd, hogy egy elsötétített

szobában vársz rám.” Jelentem,

ledöntöttük a földre és megerőszkoltuk

őket.

Jelentem, ledöntöttem a földre és

megerőszkoltam őt.

Hayk Toroyan

Az örmény népirtás emlékezete a hegyi-karabahi konfliktus kontextusában

Az örmény identitás két pillére a nyelv és a vallás. A Meszrop Mastoc által 405-ben létrehozott ábécé tovább fejlesztette és erősítette az örmény nyelvet, amelyet ma is használnak nemcsak az örményországi örmények, hanem a világban szétszórtan élő diaszpóra tagjai is. A második pillér a már 301-ben államvallássá tett kereszténység. Az örmények a világ első keresztény nemzetének tekintik magukat. Az örmény apostoli ortodox egyház mindig is jelentős szerepet játszott az örmény identításban. A történelem folyamán az egyház többször vette át a kormány vagy az állam szerepét, hiszen valahányszor birodalmak megszállása alá került az ország, az egyház tartotta össze az örmény népet.

Mit jelent ma örménynek lenni? Azt a két fő identitásképző erő mellett az 1915-ös tragikus események is meghatározzák. 1915-ben, az I. világháború alatt a mai Kelet-Anatólia (melyet az örmények Nyugat-Örményországnak neveznek, hiszen történelmi hazájuknak tekintik) területén élő örményeket deportálták és lemészárolták. Az oszmán kormányzat által végrehajtott etnikai tisztogatás folyamán másfél millió ember halt meg, míg az érintett területen élő többi örmény menekülésre, otthona és hazája elhagyására kényszerült. Ma huszonhat állam ismeri el az örmény népirtást, melynek emlékezete jelentős szerepet ját-

szott és játszik ma is az örmény identitás és nacionalizmus formálódásában. Innen ered az áldozatmentalitás, a történelmi haza elvesztése, és az, hogy a törökökre hóhéroként tekintenek.

Az alábbi írásban az Örményországot érintő egyik legnagyobb kihívás, a hegyi-karabahi konfliktus kontextusában vizsgálom, hogyan befolyásolja az örmény népirtás az örményországi nacionalista érzelmeket, milyen külső és belső körülmények formálják a népirtásról szóló narratívákat.

A konfliktus háttere

1918 fontos év volt a Dél-Kaukázus történelmében: ekkor alakult meg a régió három köztársasága, Örményország, Azerbajdzsán és Grúzia. A meglehetősen rövid független periódus után a három köztársaságot már 1920-ban megszállta a Vörös Hadsereg. A térség szovjet uralom alá kerülését követően számtalan kérdés merült fel a későbbi tagköztársaságok területét illetően. Az egyik legnagyobb problémát Hegyi-Karabah jelentette, melyet többségében örmények laktak. 1921. július 4-én az Oroszországi Kommunista Párt Kaukázusi Hivatala úgy döntött, Hegyi-Karabahot a (későbbi) Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság (SzSzk) területén tartja. Egy nappal később azonban Sztálin közbenjárására és Moszkva azonnali nyomására megváltoztatták a döntést: Hegyi-Karabah autonóm területként az Azeri SzSzk irányítása alá került, és ott is maradt a Szovjetunió összeomlásáig. Fontos megjegyezni, hogy a hegyi-karabahi népesség összetétele ez idő alatt nem sokat változott; az örmények továbbra is jelentős többséget alkotnak a területen.

1988. február 20-án a Hegyi-Karabahi Autonóm Terület regionális tanácsának képviselői levelet küldtek mind az Örmény, mind az Azeri SzSzk-nak, illetve a Szovjet

Legfelsőbb Tanácsnak azzal a kéréssel, hogy Hegyi-Karabah azeri helyett örmény irányítás alá kerüljön. A kérést visszautasították, feszült helyzet alakult ki az azeriek és örmények között. Ennek hatására 1988 februárjában az azerbajdzsáni Sumgait városában etnikai tisztogatásra került sor a város örmény lakosai ellen, ami több mint harminc örmény halálát okozta. A sumgaiti események után mind az azerbajdzsáni örmények, mind az örményországi és hegyi-karabahi azeriek menekülni kezdtek. Az Európai Parlament ezt látva nyilatkozatot adott ki, amelyben elítélte a sumgaiti örmények elleni támadásokat, és illegálisnak nevezte Hegyi-Karabah 1923 óta tartó azeri megszállását.

Tovább szították a feszültséget az 1990 januárjában Bakuban történtek. Ekkor szintén azeriek támadtak meg örményeket, mire a Vörös Hadsereg bevonult Azerbajdzsán fővárosába, hogy megállítsa a pogromot, és megölt majdnem száz azerit. 1992-re a konfliktus teljes fokú háborúvá eszkalálódott. A tagköztársaságoknak a Szovjetunióból való kiválását szabályozó 1990. áprilisi rendelkezésnek megfelelően 1991. szeptember 2-án Hegyi-Karabah kijelentette függetlenségét. E rendelet harmadik cikkelye engedélyezte a tagköztársaságokon belül fekvő autonóm területeknek, hogy önálló függetlenedési folyamatot indítsanak el abban az esetben, ha a tagköztársaság, amelyhez tartoznak, a Szovjetunió elhagyása mellett dönt.

A háromévnnyi kimerítő fegyveres konfliktus után 1994. május 4-én Kirgizisztán fővárosában, Biskekben életbe lépett protokoll célja többek között az volt, hogy a felek jogilag kötelező érvényű dokumentumok aláírásával vegyék elejét a további háborús tevékenységeknek. Azerbajdzsán és Hegyi-Karabah még ebben a hónapban fegyverszüneti megállapodást írt alá, amelyhez Örményország is csatlakozott. Hegyi-Karabah és a környező területek a helyi örmény erők felügyelete alatt maradtak.

A konfliktus során körülbelül 35 ezer ember halt meg, és majdnem egymillióan váltak menekültté. A fegyverszüneti megállapodás aláírása után több kísérlet is történt a konfliktus tárgyalásos, békés rendezésére. A megoldás hiánya azonban a fegyverszünet folyamatos megszegéséhez vezetett. A legjelentősebb ilyen konfliktusra 2016. április 1–5. között került sor. Az ún. „ötnapos háború” több mint kétszáz katona és civil életét követelte.

Belső faktorok

Az örmény etnikum már a Kr. e. 6. század során kialakult. A csoport különállását és identitását a Kr. u. 4. század elején felvett kereszténység és az 5. században létrejött örmény nyelv erősítette meg. A történelem folyamán Örményország különböző birodalmak uralma alá került, egy régiót kivéve: Hegyi-Karabah nagyrészt független és autonóm maradt, ezért az örmény identitás „utolsó bástyájának” tartották.

Ugyan a hegyi-karabahi helyzet a szovjet fennhatóság alatt nem lehetett állandó téma, mind a helyszínen, mind Örményországban többször foglalkoztak vele. Ám Hegyi-Karabah Örményországhoz való csatlakozásának igénye egészen a Gorbacsov-féle peresztrojka és glasznoszty időszakáig csak írásbeli kérelmek formájában jutott el Moszkvába. A valódi konfliktus kezdete a Gorbacsov-érához köthető, melytől az örmények a régió sorsának jobbra fordulását várták. Először a Hegyi-Karabahi Autonóm Tartomány fővárosában, Stepanakertben, és Jerevánban kezdődtek békés demonstrációk, melyek célja a szovjet hatóságok nyomás alá helyezése volt. A tüntetők azt szerették volna elérni, hogy a Hegyi-Karabahi Autonóm Területen élők a szovjet törvényeknek megfelelően engedélyt kapjanak az örmény tagköztársasághoz való csatlakozásra. Ám a sumgaiti és bakui örmények elleni etnikai

tisztogatások más irányba terelték az eseményeket. A két támadássorozat felszínre hozta az örmény genocídium fájdalmas emlékét. A félelem, hogy az egész etnikumot elpusztíthatják, az örmények szemében az azerieket a törökökkel azonosította.

Több belső és külső faktor is erősítette ezt a félelmet, illetve az azeriek és törökök azonosítását. Először is, az azerieket Örményországban évtizedekig törököknek hívták: nemcsak a törökkel rokon nyelvük miatt, hanem azért is, mert még hivatalos dokumentumokban is csak 1926-tól használták az azeri vagy azerbajdzsáni megnevezést. Korábban, az orosz birodalom és a Szovjetunió népszámlálásai során az Azerbajdzsán területén őket azerbajdzsáni törökként, tatárként, illetve muszlimként azonosították. Az azerieket az örmény falvakban mind a mai napig töröknek hívják. Ráadásul azokon a településeken, ahol a hegyi-karabahi háború előtt azeriek éltek, egykori lakóhelyeiket a népnyelv ma is török negyedeknek nevezi.

A sumgaiti események után a tüntetéseken szónoklók retorikája jelentősen megváltozott. Fontos szerep jutott az érzelmeknek: Hegyi-Karabah dicsőséges múltja, a török rabiga alatti szenvedés, az Ararát havas csúcsa utáni vágyakozás is gyakran előkerült. A beszédek változása persze az örmény diaszpóra figyelmét sem kerülte el. Mivel az örmények szétszóródása nagyban köthető a népirtáshoz, a diaszpóra tagjai még a nyelvnél és a hitnél is jelentősebb tényezőként tekintenek a genocídiumra. Ez a legfontosabb identitásképző erő. Párhuzamot látva a népirtás és a hegyi-karabahi események között, a mobilizálódó diaszpóra erkölcsileg és különféle erőforrásokkal támogatta Örményországot a Hegyi-Karabahért folyó háború alatt. Nem elhanyagolható a katonai támogatás sem: sok külföldön élő örmény tért vissza harcolni.

Az egyik leghíresebb hazatért katona a Kaliforniában született, libanoni polgárhá-

borús veterán örmény Monte Melkonyan volt. Ő és társai azért jöttek Arcakba (Hegyi-Karabah örmény neve), hogy megvédjék a hazát és az ott élő örményeket. Melkonyan, az oszmánok által elkövetett mészárlások elől menekülők leszármazottja mondotta: „ha elveszítjük Arcakot, lezárjuk az örmény történelem utolsó lapját”. Így látták s látják az örmények, különösen a diaszpóra tagjai a hegyi-karabahi konfliktust.

Külső faktorok

A belső tényezők hatását tovább erősítették a külső faktorok. Az egyik legszembe-tűnőbb példa Azerbajdzsán második elnökének, Abulfaz Elcsibejnek a megjelenése. Az Azerbajdzsáni Nemzeti Front vezetőjét, Elcsibejt 1992. június 7-én választottak elnökké. Átalakította az egész azeri politikát. Szürke farkasnak nevezte magát, és a pántörök világ visszahozataláról kezdett

beszélni. A pántörök ambíciók letöréséért Oroszországot okolta, míg Örményországot e nagyratörő célok akadályaként írta le. Az azeri nemzetet a törökkel azonosította: a „két ország, egy nemzet” fordulat szinte minden – nacionalista indulattól fűtött – beszédében megjelent. 1992 júniusában Elcsibej kijelentette: „Ha Karabahban ez év októberében akár csak egy örmény is lesz még, Azerbajdzsán népe felakaszthat [engem] Baku főterén!”

Elcsibej retorikája Azerbajdzsán török támogatását eredményezte. Törökország lezárta Örményországgal közös határát, mely mind a mai napig zárva van. Azonban 1993-ban Elcsibejt leváltották, részben oroszellenes víziói miatt, részben azért, mert megválasztása után őt tették felelőssé az azeri erők jelentős hegyi-karabahi veszteségeiért.

Elcsibej elmozdítása ellenére a török-azeri barátság erős maradt. A 2016. áprilisi ötnapos háború is megerősítette az azeri-török azonosságról szóló örmény narratívát. Míg a világ összes vezetője tűzszünetre szólította fel a feleket, egyedül a török elnök, Recep Tayyip Erdogan jelentette ki, hogy „a végsőkig” támogatja Azerbajdzsánt. Az örmény média Erdogan szavait az „örmények végére” való utalásként értelmezte. Hasonló esemény történt 2016. április 10-én Stockholmban, ahol törökök és azeriek együtt demonstráltak. A svédországi Török Nemzeti Szövetség alelnöke, Barbaros Lejlani beszédében az „örmény kutyák megölésére” szólított fel. Ugyan ezt követően kénytelen volt lemondani, ám szavai elárulták, hogy még a világ egyik legdemokratikusabb országában élő törökök és azeriek is támogatják a Lejlaniéhoz hasonló nézeteket. A jelenlegi azeri elnök, Ilham Alijev hasonló retorikát használ Twitter-üzeneteiben, melyek hemzsegnek az örmények elleni rasszista és gyűlölködő kommentektől, és folytonosan háborúval fenyegetik Örményországot.

Összegzés

Kétségtelen, hogy az 1915-ös népirtás az egyik legtragikusabb emlék és trauma, melyben az örmények osztoznak. Fontos szerepe van az örmény identitás formálódásában. Kimeríthetetlen indulati és történelmi forrás, ha a nemzeti összetartozás és a nacionalista érzelmek erősítése a cél. És ez a cél. A hegyi-karabahi konfliktus olyan kihívást jelent Örményországnak, melyben e kiapadhatatlan forrásra van szüksége, hogy a nemzet egységes tudjon maradni. A fent leírt esetek alapján úgy látom, különösen érdekes, hogy ezeket az érzelmeket nem mindig Örményországban szítják – néha a külső események még a belső retorikánál is erősebben azonosítják a hegyi-karabahi konfliktust a népirtással, az azeriket a törökökkel. És amíg eleven az erőszak, Hegyi-Karabahot mindig az örmény identitás „utolsó bástyájának” fogják tekinteni.

(Fordította: Lőrincz Borbála)

Utassy József

Kit koldus hazámnak hívok

Anyámnak hősi halott a párja,
méhe a szerelem hullaháza.

S hogy belefojtsák a szót a gyávák,
ajkát iszonyú csókra zárták.

Megszült hát engem: forradalmat.
De nekem minden bordám kardlap!

S anyám – kit koldus hazámnak hívok
mert a megváltó krajcár hiányzik:

kiül a gazdag világ sarkára,
s homlokán sorsom harmonikázik.

Pamer Nóra

Amiről kevesen tudnak Budapesten

Pamer Nóra utolsó – életében már meg nem jelent – könyve útikalauz: ismert budapesti helyekről, épületekről, műemlékekről ír benne, jelenükről és múltjukról, művészettörténeti vonatkozásaikról, történetükről, hozzájuk fűződő legendákról, emberekről, akiknek élete összefonódott e helyek és művészeti emlékek sorsával. A könyv két utolsó fejezetének közreadásával zárjuk sorozatunkat.

Amiről csak a budapesti reformátusok tudnak...

Helyesbíték: mindenki tudhat róla, aki a pesti Kálvin téri református templomban járt, s nyilván el is csodálkozott azon a nagyon szép, a magyar protestáns templomokban ritkán látható síremléken, amelyet a templomtérben a bejárathoz közel, külön e célra kialakított fülkében helyeztek el. Feszl Frigyes, akinek a fülke méltó kiképzése köszönhető, e munkájával nem bontotta meg a jó arányú belső tér egyensúlyát, inkább gazdagította azt egy dekoratív részlettel.

Hogy miért és hogyan került éppen ide egy síremlék, szorosan összefügg a templom építéstörténetével és a pesti református gyülekezet történetével.

A vidéki református templomokhoz képest a Kálvin téri aránylag későn épült fel, aminek az volt az oka, hogy Buda visszavívása után a reformátusokat Pestről és Budáról egyaránt elűzték. Pest teljesen elnémetesedett. Mivel itt letelepedési engedélyt nem kaptak, a református magyar urak ud-

varházaikba húzódtak vissza, s a köznép és az értelmiségi réteg is elvonult innen, ahová tudott. Így amikor II. József türelmi rendeletére végre enyhült a helyzet, nem volt Pesten református gyülekezet. Ügyes-bajos dolga, elintéznivalója azonban a vidékieknek is akadt itt, miután 1777-ben ide helyezték Pozsonyból a helytartótanácsot és pénzügyi kamarát. Az ügyek intézésére Pestre jövő református földbirtokosok elhatározták, hogy változtatnak a siralmas helyzeten: gyülekezetet alapítanak, és templomot építenek. E feladathoz sikerült megnyerniük a dunapataji lelkészt és 175 református lelket. Ami pedig a legfontosabb, a várostól telket is kaptak a templomépítésre: a városfalon kívül, a Kecskeméti kapu előtti Széna tér, a mai Kálvin tér déli oldalán húzódó elhagyott temetőből hasítottak ki egy részt templomhelynek. Pénz hiányában a templom csak adakozásból épülhetett fel, sok nehézség és küzdelem árán, amelyhez még a napóleoni háborúk okozta pénzdevalváció is hozzájárult. 1816-ban fektették le az alapkövet, de az első istentiszteletre a felépült templomban csak 1830-ban került sor.

A templomot – az oszlopos homlokzat kivételével – Hofrichter József építette, aki a Pollack Mihály és Hild József által megkezdett klasszicista áramlatnak Pesten kétségtelenül a legtehetségesebb követője volt. A homlokzat végső kialakítása csak Hofrichter halála után volt lehetséges, mivel

a város az egyházközség sürgetése ellenére egyre halogatta a Széna tér szükséges feltöltését. Csak ennek a munkának az elvégzése után épülhetett fel az oszlopos bejárati rész, most már Hild József tervei szerint. Hofrichter, főleg a laza temetői föld miatt, kriptát is épített a templom alá, tágas, dongaboltozatú, T alakú helyiséget, amelynek lejárata a szószék mögött nyíló sekrestyéből közelíthető meg. 1823-tól 1868-ig 53 koporsót helyeztek el a sírboltban. 1868-ban a város egészségügyi okokból megtiltotta a belterületen való temetkezést. A koporsóhelyek nagyon drágák voltak, s minden koporsó, amelyet a kriptában elhelyeztek, enyhített valamit az állandó pénzzavarral küzdő egyházközség anyagi gondjain. A templom még el sem készült, amikor a kriptának egy sietve elkerített fülkéjébe örök nyugalomra elhelyezték József nádor második feleségének, az alig húszesztendőes korában elhunyt Hermina anhalti hercegnőnek földi maradványait. A református egyház bőkezű pártfogóját veszítette el halálával, aki már az alapköv elhelyezésekor 100 hollandi aranyat adományozott a templom javára. Az 1838. évi nagy pesti árvíz után – amely a Kálvin téri sírboltban is sok kárt okozott – a nádor a várbeli Habsburg-kriptába szállíttatta át felesége koporsóját. A megüresedett sírfülkébe 1850. április 23-án újra nevezetes halott koporsóját helyezték: a gräfenbergi fogságból hazatért és megvakult báró Wes-

selényi Miklós, mielőtt még erdélyi birtokára visszajuthatott volna, Pesten váratlanul meghalt. A helytartótanács nem engedélyezte, hogy holttestét Zsibóra, ősei sírboltjába szállítsák, koporsóját szinte titokban helyezték el a megüresedett Kálvin téri kriptafülkében. Csak hosszú hónapok múltán sikerült barátainak kijárniuk az engedélyt, hogy a „hős árvízi hajós” tetemét Erdélybe vihessék.

A sírfülke nem sokáig maradt üresen. 1851 novemberében gróf Zichy Manó császári és királyi kamarás angol születésű és anglikán vallású feleségének, Charlotte Strachannak az érckoporsóját helyezték el benne. A fiatalon öngyilkos lett boldogta-

lan Sarolta grófnő végakarátának végrehajtói felajánlották az egyháztanácsnak, hogy „az anglikán egyház szokása szerint” síremléket állítanak az elhunytak valahol oldalt a templomban, és az engedély megadása esetén a már tervbe vett, de pénzhány miatt el nem készült két karzatot megépítetik. Miután az engedélyt megkapták, a templom keleti falába, közel a bejárathoz egy fülkét létesítettek a síremlék elhelyezésére, és felkérték Feszli Frigyeszt a fülke méltó kialakítására. Magát a síremléket Raymond Gaiard párizsi szobrász készítette, a középkor óta általános megoldással: a márványba faragott elhunyt alakja szarkofágon nyugszik. A teljes síremlék a fülkekiképzéssel együtt 1854-re készült el.

Feszli jó érzékkel oldotta meg feladatát, romantikusan gótizáló felfogásban. Ez a stílusáramlat a 19. század közepén Angliában is közkedvelt volt, különösen, ha a gótikus elem volt a domináns. Feszli finom megfogalmazásban ez utóbbit kívánta érvényre juttatni, ez egyben gyengéd utalásként is felfogható az elhunyt grófnő angol származására. A dekoratív keretezésű fülke felső részét szép rajzolatú kőrács fedi, mint ha csipkefüggöny lenne. E művészi megoldással Feszli egy csöppnyi intimitást adott a kompozíciónak, a ravatalt idéző síremlék komorságát egy hálófülke nyugalmára változtatta, méltóan az örök békére vágó grófnő emlékéhez.

Irodalom:

Patay Pál: *A 100 éves Kálvin-téri templom. 1830–1930.*

Budapest, Budapesti Református Egyház, 1930.

Börzsönyi Vargha Zoltán: *A budapesti Kálvin-téri kriptá lakói.* Kálvin Könyvtár 36. Budapest, Sylvester Rt., 1941.

Két „botránykő” az építészet történetében:

a városmajori római katolikus templom és a MÉMOSZ-székház

A címben feltüntetett két épület azonos építészeti irányzat, az ún. „új építészet” egy-egy képviselője volt. Az elsőnél a konzervatív katolikus hívők, a másodiknál a „haladó” kommunista párt háborodott fel. E két épület mérföldkő volt nemcsak a főváros, de a magyar építészet történetében is: az első az egyházi építészetben jelezte egy új irányzat kezdetét, a második pedig ennek az irányzatnak a végét a világi építészetben is, hiszen a párt határozata szerint ezután az ún. szocreál, azaz a szocialista realizmus szellemében lehetett csak építeni.

Ma már csak a szakértő ismeri fel, hogy mi volt az új ezekben az épületekben, de azt, hogy mi volt bennük a megbotránykozató, ő sem értheti. Ha nem élt felépülésük

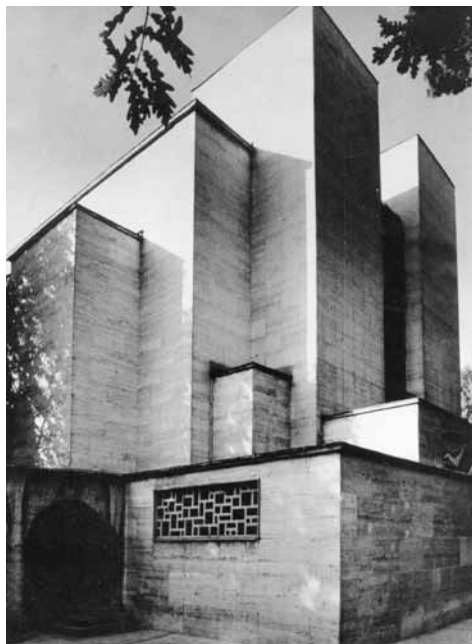
idején, az irodalom segítségével visszaporgetheti az éveket, hogy közelebb kerüljön a több mint 70 vagy 50 év előtti szemlélethez.

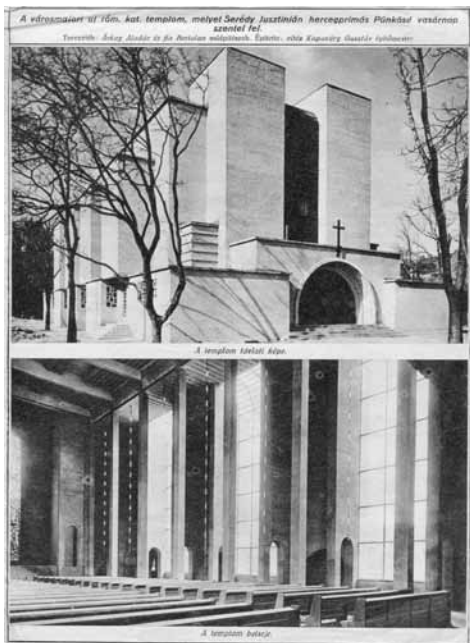
A húszas évek végén az építészetben a kimerült eklektikát lassan felváltotta egy új irányzat, amelyet „új építészetnek” neveztek. Az 1928-ban megindult magyar építészeti folyóirat, a *Tér és Forma* propagálta az új szemléletet, külföldi és magyar épületek fényképeit és alaprajzát is közölve. Ez utóbbiak főleg a dessau Bauhaus és Le Corbusier szellemében épültek. Számuk – a magánvilla-építészet terén – egyre gyarapodott, de a budapestiek többsége skatulyaszerű, puritán dísztelenségük miatt nem fogadta el őket. Tervezőik sokáig nem is kaptak megbízást középületre, sőt a hivatalos körök, nyíltan kimutatva ellenszenvüket, igyekeztek politikai színezetet is adni ennek az irányzatnak. Ehhez jó ürügyet szolgáltatott, hogy az „új építészet” képviselő Bauhaus a „vörös Weimar”-ból indult.

Egészen más volt a helyzet az egyházi építészet terén. Azonkívül, hogy az építésszek és megbízóik csak neogót, neobarokk, esetleg neoklasszicista épületeket tudtak templomként elképzelni, nem volt különösebb ok a szemléletváltásra. Az „új építészet” által forradalmasított, azaz funkcionának megfelelő, célszerű alaprajznak (a belső jobb elrendezésének) sem volt itt in-

dokoltsága. A keresztény templom funkciója kétezer éve ugyanaz, még a szertartások módosulása sem változtat az alaprajzi követelményeken. A stílus, a formai alakítás viszont már nem egyházi előírás, hanem a művészet körébe tartozó kérdés. Mindezek ellenére az egyházi építészet terén is elkezdődött a formák egyszerűsödése, és igyekeztek minden megszokott régi stílustól szabadulni. Ennek a tendenciának első markáns példája az Árkay Aladár (1868–1932) és fia, Bertalan (1901–1971) tervei alapján épült városmajori Jézus Szíve római katolikus templom, amelyet 1933-ban szenteltek fel. A két Árkaynak semmi köze sem volt a Bauhaushoz, de épületeik tömörszerű formái és a kívül dísz nélküli nagy falfelületek összhangban voltak az új törekvések esztétikai követelményeivel.

Az épület szerkezetéből, a vasbeton keretrendszerből adódó alaprajz, belül háromhajós teret eredményezett, amelynek oldalhajói folyosószerűen keskenyek. Ezekből nyílnak az oldalkápolnák, fellazítva az oldal-

hajók szűk terét. Kívülről a templom szimmetrikusan elrendezett, különböző magasságú álló – és azokat látszólag összefogó –, valamint fekvő hasábok mesteri kompozíciója. Minden nézőpontból új látványt nyújt: hol az egymásra torlódó hasábok különböző távolságú párhuzamosai dominálnak, hol pedig a felületek lépcsőzetes ritmusa ragadja meg a tekintetet. A templom szélesen elterül, mégis monumentálisan, erőteljesen tör a magasba. Modern egyházi építésztünknek még ma is ez a legsikerültebb alkotása.

Ma már nem tudjuk pontosan felmérni, hogy miként fogadta Budapest lakossága és a kerület katolikus gyülekezete ezt a merőben új formájú templomot, mert a sajtó „agyonhallgatta”. Legalábbis ezt állítja Rimanóczy Gyula építész, a templom korabeli méltatója. S erre nyilván megvolt az oka. Nem akart állást foglalni e tárgyban. Az ugyanis köztudomású volt, hogy az építést kezdeményező plébános által az egyházmegyéhez benyújtott Árkay-terveket

nem hagyták jóvá. Az elutasító végzés után csak XI. Pius pápa támogató döntésével sikerült kiharcolnia a templom felépítését.

Bár Rimanóczy cikkében csak építészeti méltatásra vállalkozott, mondanivalójából kiérzik, hogy nagy ellentétborral kellett megküzdenie. Érvei azonban a formát illetően nem egészen meggyőzőek, amikor azt állítja, hogy a „modern katolikus lélek [!] idegenül érzi magát a feudális pompában ragyogó templom-interieurokban”. Ugyanebben a folyóiratban Kriegs-Au Emil, a templom plébánosa nyilatkozatából is kitűnik, hogy nem kis fáradságába került hívei idegenkedését az új templommal szemben legyőznie. Jó lelkipásztor módjára a pszichológia segítségével igyekszik híveire hatni, amikor szimbólumokat magyaráz bele a mértani formákba, mondván: „Az alagútszerű kapu alázatos meghajlásra inti, egyben hívja, húzza a templom belsejébe a lelket.”

A városmajori templom megépültével a jég tehát megtört. S ha a templomot, amely mindenki számára nyitva áll, középületnek tekintjük, akkor a harmincas években ezt nevezhetjük az első „modern” magyar középületnek. Ezzel az egyház haladóbb szelleműnek mutatkozott a világi építettkönl.

1947 és 1950 között újabb középülettel gyarapodott a főváros: a Dózsa György út és a Városligeti fasor sarkán felépült a MÉMOSZ – a Magyar Építő Munkások Országos Szakszervezete – székháza. Az épület két „lábra állított” nagy „doboz”, a nagyobbik homlokzata a Dózsa György útra, a kisebbiké a Városligeti fasorra néz, a kettőt ívelt nyaktag köti össze. A kőlapokkal burkolt épületeken meglehetősen sok üvegfelületet is alkalmaztak. A „lábak” – a fejezet és lábazat nélküli oszlopok – meghazudtolták a terhelésnek optikailag addig megszokott látványát, ez természetesen csak az új vasbeton szerkezettel volt lehetséges. Erre a látványra a laikusok esetleg rácsodálkoztak, de semmi esetre sem botránkoztak meg, hi-

szen a harmincas évek második felétől már meglehetősen sok új formájú épületet láthattak Budapesten, megszokhatták a dísztelen falsíkokat és a tömegükben változatos formákat, amelyek irányzatuktól függetlenül egységesen a modern építészet kategóriájába tartoztak, s annak kereteit tágtították.

A megbotránkozás most egészen más oldalon jelentkezett: a mindenható párt akart véget vetni ennek az akkor már több mint húsz éve tartó (a magánvillák építésében már a harmincas években kezdődött) „modernizmusnak”, a „rothadó kapitalizmus” dekadens hajtásának. E véleményt leghatározottabban Révai József, a párt főideológusa képviselte. Perényi Imre, aki Preisich Gábor, Gádoros Lajos és Szrogh György társalkotókkal együtt a MÉMOSZ-székház egyik tervezője volt, személyes érintettségében sürgősen írt egy kimerítő tanulmányt „Nyugati dekadens áramlat a mai építészetben” címmel, amelyet azután a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának kezdeményezésére 1951. április 17-én és 24-én meghívott szakemberek közreműködésével nyílt vitára bocsátottak. Perényi Imre részéről ez egyben a legalázatosabb önkritikát is jelentette. Erre szükség is volt, mert Perényi elvtárs 1933-ban a tanulmányait a Moszkvai Építészeti Akadémián végezte, és csak 1945-ben tért haza Budapestre, ahol azonnal a Fővárosi Közmunkák Tanácsa osztályvezetője és az állami tervezőirodák megszervezője, egyben igazgatója lett, 1951-től pedig a Budapesti Műszaki Egyetem Városrendezési Tanszékének professzora.

„Az első világháború előtt és után a művészet különböző izmusai közepette született meg az, ami hivatott volt a bomlásnak induló kapitaliz-

mus elfajzott, romlott ízlésének kielégítésére, és amit »új« vagy »modern« építészetnek neveznek” – kezdi önkritikus vitaindító tanulmányát Perényi. Majd kifejti, hogy a háború utáni nagyarányú építkezés a magyar építészeket készületlenül találta, mert gondolkodásuk még mindig át volt itatva a burzsoá világnézettel. „A magyar építészek még nem ismerik a szocialista nemzeti kultúráról szóló, zseniális sztálini tanítást.” A befejező mondat csattanója pedig: „igyekezni kell minél alaposabban megismertetni velük az élenjáró tudomány, technika és művészet országának, a Szovjetuniónak építészeti elméletét és gyakorlatát”.

Ezt az esztelenséget felnőtt, komoly építészeknek végig kellett hallgatniuk. Mint a „burzsoá ideológiában fogant” MÉMOSZ-székház egyik tervezője Perényi maga is tudta, hogy hazug szöveget mond. Révai elvtárs ugyanis a burzsoá építészet lényegét az „üvegfalakban, a cölöpökre állított házakban és az értelmetlen sík felületekben” látta, s e „bűnöket” nyíltan Perényi fejére olvasta. A vitaülésről nem hiányozhatott Lukács György sem, hiszen köztudott, hogy az építészethez legjobban a filozófusok értenek. Lukács elvtárs is kifejtette tehát né-

zetét az imperialista burzsoá architektúrával kapcsolatban, és Nietzsche és Heidegger is beleszóve arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „kíméletlen ideológiai harcot kell felvenni, mert csak azt [ti. a burzsoá ideológiát] félredobva nyílik meg az út a szocialista architektúra felé.”

A hivatalos udvaroncok közül még mások is hozzászóltak, különböző jelzőkkel illetve a dekadens nyugati építészettel. Bonta János építész még megoldást is tudott az új szocreál stílus formái megfogalmazására: a magyar klasszicizmust ajánlotta kiindulási alapként. Ez nem volt egészen véletlen, hiszen a Szovjetunióban is az antik elemek felhasználása volt a tendencia, a klasszikus épületektől kívánták eltanulni „az építészeti organizmus magasabb rendű bölcsességét, logikáját és tektonikáját” (Zsoltovszkij). Így tehát már meg is volt a vezérfonal a szocreál építészethez, jöhetek a timpanonok és a szép, antik fejezetű oszlopok.

A vita során csak egyetlen ember maradt ellenzékben: Major Máté. Antitéziseit keményen védte. Ő már a háború előtt is Bau-

haus-követő volt, és baloldali nézeteit sem tagadta. Fellendült karrierjén azonban – hiszen már 1949-ben Kossuth-díjjal tüntették ki – az „új építészet” védelme miatt csorba nem esett. A szerepek nyilván előre ki voltak osztva.

1953-ban meghalt Sztálin, a lánglelkű nagy tanítómester – és a láng kialudt. A kollektív emlékezet igyekezett teljesen megfeleledkezni a szocreálról, akár valamely titokban elkövetett bűnről. Olyannyira, hogy az 1978-ban kiadott Modern építészeti lexikonban¹, amely a századfordulótól kezdve a külföldiek mellett a magyar építészettel is foglalkozott, nem akadt szerző, aki vállalkozott volna a szocialista realizmus ismertetésére. Egyszerűen kihagyták, mint ami nem is létezett.

1990 után az épület eredeti szakszervezeti székház funkciója megszűnt. A nagy helyiségeket időnként bérbe adták konferenciákra, gyűlésekre vagy tanfolyamokra, azután eladták az egész épületet. 2000-ben renoválták, és belsőleg teljesen átalakították. Ma építészeti és reklámiroda működik benne.

Ahogy elnézzük, nem is volt olyan rossz épület. Érdeemes lenne műemlékké nyilvánítani. Nem a kvalitásai miatt. Hanem mert ez az épület jelentette a fordulópontot a hazai építészettörténetben.

Irodalom:

Kriegs-Au Emil: *A városmajori új templom*. In: *Tér és Forma*, 1933/4–5.

Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészete*. Budapest, Szent István Társulat, 1982.

Rimanóczy Gyula: *Az új városmajori templomról*. In: *Tér és Forma*, 1933/4–5.

Vita építészettünk helyzetéről. Budapest, Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége Építőművészeti Szakosztály, 1951.

¹ Budapest, Műszaki Kiadó, 1978.

TARTALOM

Donáth László: Az abszurd biznisz.	2
Orbán Ottó: A rómaiakhoz.	5
Paul Tillich: A vallás üzenete.	6
Baka István: Háborús téli éjszaka I.	10
Boór János: In memoriám Pfitzner Rudolf	11
Baka István: Háborús téli éjszaka II	13
B. Gáspár Judit: A fájdalom hercege	14
Baka István: Háborús téli éjszaka III	15
Donáth László: Szeretet – trauma – hűség.	16
Baka István: Háborús téli éjszaka IV.	19
Erős Ferenc: Hommage à Pfitzner	20
Baka István: Háborús téli éjszaka V	21
Riskó Ágnes: Búcsúzó, drága Rudi!	21
Baka István: Háborús téli éjszaka VI.	24
Valachi Anna: Pfitzner Rudolf fájdalom hiánya	25
Baka István: Háborús téli éjszaka VII.	28
Gerlóczy Ferenc: Az empatikus konténer.	29
Baka István: Háborús téli éjszaka VIII.	30
Pfitzner Rudolf: Fordulatok a trauma elméletében és kezelésében	30
Baka István: Háborús téli éjszaka IX.	39
Marsovszky Magdolna: Ha nem dolgozzuk fel a múltat, a történelem megismétli önmagát!	40
Baka István: Tépéscsinálók	51
Nayanika Mookherjee: A „birangona” historizálása.	52
Takács Zsuzsa: Az évezredes jajszó.	58
Hayk Toroyan: Az örmény népirtás emlékezete a hegyi-karabahi konfliktus kontextusában	59
Utassy József: Kit koldus hazámnak hívok	62
Pamer Nóra: Amiről kevesen tudnak Budapesten	63

E számunkat Vigh Tamás grafikáival illusztráltuk.
Pfitzner Rudolfról Horváth Dávid és Felicides Ildikó készített képeket.
Charlotte Strachan síremlékéről Lőrincz Borbála,
a MÉMOSZ-székházról Koczor László fotói láthatók.

A lap megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

HÉT HÁRS

A Csillaghegyi Evangélikus Egyházközség lapja

Felelős szerkesztő: Donáth László lelkész
Szerkesztő: Ittész Nóra

Cím: 1038 Budapest, Mező u. 12.
Telefon: +36 20 4601345
E-mail cím: hethars@gmail.com
Honlap: www.evangelikusbekas.hu,
www.gaudiopolis.hu

Tipográfia: Tellér Mária
Tördelés: Hartai Krisztina
Nyomtatás: mondAt Kft.

Adományokat az egyházközség
OTP 11703006-20013365 számlaszámára várunk.